

Олександр Гуржій

**ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ РИНКУ
ВІЛЬНОНАЙМАНОЇ ПРАЦІ
В УКРАЇНІ**

Київ 2014

Гуржій О.І. Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 166 с.

В книзі йдеться про одну з найменш досліджених, як у теоретично-методологічному, так і конкретно-практичному аспектах, тем у вітчизняній історіографії, безпосередньо пов'язаних із зародженням і генезою буржуазних відносин у нашій країні. На широкому історико-географічному тлі із залученням великого масиву документального матеріалу висвітлено умови та регіональну специфіку становлення ринку вільнонайманої праці в Україні XVII–XVIII ст. Розглянуто питання кількісного і соціального складу найактивніших учасників цього процесу — робітних людей.

Відповідальний редактор: академік НАН України ***В.А. Смолій***

Рецензенти: член-кореспондент НАН України ***О.П. Ресніт***
доктор історичних наук, професор ***В.Й. Борисенко***

Набір тексту здійснила: ***Г.В. Березанська***
Оригінал-макет підготувала: Л.А. Зубець
Друкується в авторській редакції

ISBN 978-966-02-7356-6

© Інститут історії України
НАН України, 2014
© Гуржій О.І., 2014

ВСТУП

Проблема виникнення та поширення вільного найму в Україні за раннього нового часу, а саме форми існування, рівень масштабності і врешті їх суспільна значущість донині залишались поза прискіпливою увагою вчених, головно маємо на меті істориків, економістів і політекономів. Навіть відсутність чіткого, загальноприйнятого визначення власне поняття “ринок вільнонайманої праці” є вже доволі показовим фактом. Неабияк ускладнюють висвітлення означеного предмета дослідження суперечність поглядів на його суть, різноплановість методологічних підходів і чисто практичних міркувань щодо часу появи вільного (буржуазного за характером) найму, співвідношення між різними видами (вільний, підневільний, кріпосницький) виробничої праці й ступеня залежності (економічного чи позаекономічного) її виконавців. Дискусійним, а отже до кінця не з’ясованим, є теоретичне питання про “поза становість наймитів” у період феодалізму, як це доводила фактично вся радянська історіографія, що базувалася на “єдиновірному” марксистсько-ленінському вченні стосовно класів-станів.

Хоча в деякій спеціальній літературі й стверджується про наявність ринку найманої робочої сили в більшості регіонів України в XVIII ст., але робиться, це, як правило, апріорі, без наведення масштабної конкретики та без врахування якісних чинників, а головне за відсутності аналізу базисності (природи) явища.

В зв’язку з цим спробуємо розібратися в таких питаннях теми:

- що ж таке являв собою в дійсності ринок вільно-найманої праці, чи існував він взагалі?
- коли так, то якою була специфіка його формування в різних регіонах країни?
- яке, хоч приблизно, існувало співвідношення між вільною й підневільною робочою силою в сільському господарстві та промисловості, на окремих підприємствах?
- як взаємопов'язувались традиційне (середньовічне) цехове ремесло з модерними формами найму?
- джерела поповнення професійних кадрів батраків і їхніх наймачів?

Автор цілком усвідомлює всю складність поставлених у цій книзі завдань для вирішення, їх проблемність, а також і те, що чимало аспектів лишились тільки окресленими, а тому потребують свого подальшого широкомасштабного й поглибленого вивчення.

Розділ 1.

ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ

Виділений нами період стосовно предмета дослідження можна умовно означити XVII–XVIII ст., бо саме тоді відбувався порівняно довготривалий процес переходу від простої кооперації до мануфактурного, а згодом і фабричного виробництва. Водночас місцями спостерігалось поступове домінування розумової праці над фізичною, про що свідчила, зокрема, часто спонтанна поява механічних пристроїв і, навіть, спеціальних машин, причому як у промисловості, так і сільському господарстві.

В зв'язку з цим в економічній літературі існує чимало поглядів стосовно відношення між різними видами виробничої праці, а саме розумової, або кваліфікованої та механічної, або простої. В радянській історіографії, яка базувалася на марксистсько-ленінській методології, з цього приводу обстоювалася позиція, що одиницю кваліфікованої праці можна представити в кількох одиницях простої і що мінова цінність товарів вимірюється кількістю вкладеною в них праці, зведеної (очевидно, краще сказати розкладеної) до одиниць мускульної та нервової енергії, витраченої на виробництво. Така думка в світлі наведених нижче конкретних прикладів виглядає абсолютно бездоказовою. Разом з тим плата за кваліфіковану працю певною мірою може бути представлена в складових винагороди за просту працю, що само по собі є цілком очевидним, а тому не потребує доказів.

Стосовно ж понять “найманець”, “наймит”, “найм” і “наймати”, то вони в спеціальній літературі прописані або не зовсім чітко (без врахування конкретних історичних умов і характеру виробництва), або невірно. Зокрема упорядники “Нового тлумачного словника української мови” практично ототожили зміст термінів “найманець”, тобто людини, яка наймалася на роботу до “*приватного власника*” (?) чи підприємця з “найманим робітником”, “наймитом”¹.

Однак з минулого українського народу, зокрема це характерно для XVII–XVIII ст., добре відомі численні факти, коли окремі особи наймалися на роботу й не до приватного власника або підприємця, а, скажімо, до сільської чи міської громади, або залежного посполитого. Крім того, найматись міг власне і не робітник (за своїми соціальним статусом), а селянин, тісно пов’язаний із землеробством.

Не зовсім можна погодитися і з твердженням висловленим на сторінках “Радянської енциклопедії історії України” (К., 1971. — Т. 3. — С. 195), що наймити це “позастановий прошарок трудящого населення в Київській Русі, Російській державі й на Україні в період феодалізму”. Якщо брати абстрактно якусь особу, наприклад біглою від свого “пана” посполитого чи солдата (козака), яка самостійно наймалась для виконання певного виду праці, то дійсно її можна розглядати як представника позастанового прошарку, хоча юридично вона продовжувала лишатися в попередньому соціальному статусі, означеному в ревізії. Особливо це характерно для XVIII ст. Зокрема на українську територію, що входила до складу Російської імперії від 1713 р. поширювалась дія сенатського указу, в якому зазначалось: “И буде в котрых селах и деревнях явятся беглые драгуны и солдаты, или чьи беглые люди и крестьяне, и тех отсылать людей и

¹ Новий тлумачний словник української мови: В 3-х т. / Укладачі В. Яременко, О. Сліпущко. — Вид. 2-е, виправлене. — К., 2008. — Т. 2: К-П. — С. 274–275.

крестьян с женами и детьми и сих животы на прежние жилища”, тобто повертати в попередній стан².

Принципово важливим є інше положення в “Радянській енциклопедії історії України”, а саме те, що *ринок найманої робочої сили* в Лівобережній, Слобідській і Південній Україні формувався вже у XVIII — першій половині XIX ст. і цей процес супроводжувався неухильним зростанням відхідництва³.

Правда, тут не зазначено ринок якого найму мається на увазі: примусового чи вільного?! А це має кардинальне значення.

На превеликий жаль означенні питання не знайшли належного висвітлення й на сторінках новітньої “Енциклопедії історії України” (Т. 1–10. — К., 2003–2013). Зокрема поза увагою авторів фундаментального видання залишилися такі аспекти, як еволюція та форми найму в Україні, формування ринку вільнонайманої праці тощо.

А слід зазначити, що проблема примусового чи вільного найму і праці (їх взаємозв’язку), на відміну від багатьох теоретичних питань, які являють собою значною мірою наукові абстракції, в своєму підґрунті має реальну основу взаємовідносин між людьми, співвідношення економічних законів і практики. Складність її вирішення полягає ось у чому: різні типи праці і найму в історичному просторі співіснували з потужними (чи слабкими) проявами (залишками) інших форм виробництва. Власне для XVII–XVIII ст. характерна надзвичайна різноманітність явищ, їх певна (інколи яскраво виражена) “рухливість”, як у бік пізнього середньовіччя, так і у бік нових — буржуазних відносин, підпорядкованих капіталу. Отже, означеному періодові була притаманна особлива “нестійкість” міжлюдських відносин (через Національну

² Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — Вид. 1-е. — СПб., 1830. — Т. 5. — С. 50.

³ РЕІУ. — Т. 3. — С. 195.

революцію, “Руїну”, визвольні змагання тощо) та економічних категорій. На цю специфіку накладалась ще й регіональна своєрідність, наприклад, Запорозька Січ — ця “оаза” поширення вільнонайманої праці, де, на думку В. Голобуцького, не існувало ні феодальної власності на землю, ні примусу, ні кріпацтва, а панував “принцип найму”⁴.

Порівняно тривале співіснування вільнонайманої і підневільної праці в один період спричинило в історичній науці другої половини 40–50-х років ХХ ст. гострі дискусії щодо визначення характеру мануфактур. Так, одні вчені (наприклад, С. Струмилін) класифікували їх, як капіталістичні, ототожнювали вітчизняні підприємства зі західноєвропейськими буржуазними, другі (зокрема М. Вяткін) — відносили лише до кріпосних, треті ж писали про мануфактури, як проміжну форму між натуральним панщинним і капіталістичним господарством, при цьому фіксуючи в ній “елементи капіталізму”⁵. Безпосередньо посесійної мануфактури, С. Струмилін вважав, що для неї кріпосна форма виробництва була лише зовнішньою ознакою, за якою завжди приховувалася капіталістична суть. Ф. Полянський, навпаки, вирізняв її “феодальний” характер, у якому “елементи капіталізму та феодалізму перемішувались”⁶. За переконанням В. Яцунського, вся пореформена капіталістична обробна (лише — ?) промисловість виросла не на базі кріпосницьких підпри-

⁴ Голобуцький В.О. Запорізька Січ / Радянська енциклопедія історії України. — К., 1970. — Т. 2. — Державін–Лестригони. — С. 189–193; Його ж. Запорожское казачество. — К., 1957. — 462 с.; Його ж. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1745). — К., 1961. — 415 с.

⁵ Струмилін С.Г. Экономическая природа первых мануфактур // Вопросы истории. — 1948. — № 6. — С. 60–70; Яковлев Б. Возникновение и этапы развития капиталистического уклада в России // Вопросы истории. — 1950. — № 9. — С. 99; Полянський Ф.Я. Экономический строй мануфактуры в России XVIII века. — М., 1956. — С. 329, 358.

⁶ Полянський Ф.Я. Указ. соч. — С. 43, 449.

емств, а з дрібного товарного виробництва, капіталістичної мануфактури та фабрики “дореформеної доби”. Причому, зазначав учений: на магістральному шляху розвитку капіталізму мануфактури з кріпосною працею “були у кінцевому підсумку *боковою тупиковою віткою*”⁷.

Всупереч переважній більшості радянських істориків О. Пономарьов підтримав думку В. Голобуцького про те, що зародження капіталізму в Україні, а з ним і поширення найманої праці, починається вже в XVI — першій половині XVII ст.⁸ При цьому О. Пономарьов наголосив: відносно невеликі розміри промислових підприємств ще не свідчать про те, що таке положення неправильне, оскільки *нерозвинуті мануфактури* оснований на такому ж принципі, як *розвинуті*, переважно великі за своїми розмірами. “Різниця між ними була лише в масштабах, — писав учений, — принцип же організації залишається однаковим — поділ праці в процесі виробництва, панування ручної ремісницької техніки. Ступінь поділу праці в даному випадку не мав суттєвого значення”. Отже, робить висновок О. Пономарьов: в історичному розвитку централізованої мануфактури слід виділяти дві форми: початкову, тобто нерозвинуту (нижчу) і розвинуту (вищу). А відтак “зародження і розвиток капіталістичних відносин відбувалися перш за все у початкових формах мануфактури, куди широко проникав купецький і селянський капітал”⁹. Дещо інший погляд на суть і характер капіталістичних підприємств висловив на сторінках своєї

⁷ Яцунский В.К. Основные этапы генезиса капитализма в России // История СССР. — 1958. — № 5. — С. 81.

⁸ Голобуцкий В.А. О цеховом ремесле и зарождении капиталистического производства в XVI — первой половине XVII вв. на Украине // Научные записки Киевского финансово-экономического института. — К., 1959. — № 7. — С. 203–213.

⁹ Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — Львів, 1971. — С. 5–6.

монографії Т. Дерев'янкін, при цьому вступивши в полеміку з багатьма російськими й українськими істориками, зокрема І. Гуржієм, О. Нестеренком і іншими¹⁰. Працю ж О. Пономарьова чомусь поминув увагою.

Слід пам'ятати і те, що поглиблення в народному господарстві саме вільнонайманої праці супроводжувалося тенденцією до формування індивідуалізму, самостійності вибору спеціалізації в ремеслі чи промислах, бажанням удосконалити власну фаховість і практичні навички (адже чим вони кращі, тим швидше і простіше приймали на роботу), бережливим ставленням до власних, а нерідко і до господарських знарядь праці (бо їх поломка або втрата неодмінно призводили до призупинення роботи, отже неотримання платні).

Причому, чим ближче до нас у часі, тим помітнішими ставали всі ці явища, зростав рівень виробничих відносин, слабшала “заторможеність” змін, а загострення конкуренції змушувало власника — господаря до всіляких заохочень (у наданні їжі, одягу, реманенту, своєчасної виплати заробітку) вільнонайманого робітника.

При всьому цьому спостерігалася тенденція розширення та посилення ролі індивідуального господарства.

Всі ці аспекти продовжують лишатися недостатньо дослідженими у відповідній науковій літературі, а особливо — проблема формування національного ринку найманої праці (чи його відсутність) за ранньомодерної доби (не маємо на увазі побіжні описи поодиноких фактів застосування найму в різних галузях сільського господарства та промисловості). Деякі, чи не найперші, а тому непевні спроби їхнього з'ясування на “чисто науковому рівні” слід датувати головним чином 30-ми роками минулого століття. Навіть більш-менш чітке визначення цих понять фактично відсутнє, не кажучи

¹⁰ *Дерев'янкін Т.І.* Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. — К., 1975. — С. 9–39.

вже про виразно хронологічно позначені витоки та етапи розвитку таких явищ в Україні.

Водночас можна констатувати той факт, що накопичення фактичного матеріалу з названої теми історики розпочали порівняно давно. Вже в 40-х роках ХХ ст. Б. Греков у своїй класичній, принаймні для свого часу, праці про селян Київської Русі констатував існування найманих робітників у так званій період князівської роздробленості. Згідно виявлених ним документальних свідчень, у XV ст. мали місце вже досить часті випадки, коли збіднілі люди, зокрема, “половники”, змушені економічною необхідністю, шукали собі притулок у різних господарів, які потребували робочих рук. Причому, за таких обставин вони нерідко наймалися до свого ж “брата-селянина”¹¹.

Цікаво, що в капітальній за обсягом і змістом книзі з синтетичної серії “Очерки истории СССР. XVII в.” (М., 1955) *тенденція зростання ринку робочої сили* простежується стосовно першої половини зазначеного століття, коли з’явилася велика кількість посадських людей, котрі втратили всі засоби для існування, хіба що крім можливості продавати власну працю (особливо на водних шляхах і в значних промислових центрах). Щодо них застосовується і спеціальний термін — “продавці робочої сили”¹². В “Очерках истории СССР. Вторая половина XVIII в.” (М., 1956) автори виділили в окрему групу “капіталістичних селян”, які володіли значними наділами землі та промисловими підприємствами, а також використовували наймитів.

Про наявність батраків як масового явища на середину XVII ст. писав О. Преображенський і вже відтоді виводив

¹¹ Греков Б.Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII в. — М.—Л., 1946. — С. 680.

¹² Очерки истории СССР. XVII в. — М., 1955. — С. 104–110.

процес *формування ринку праці*¹³. І хоча свої положення вчений обґрунтував на підставі аналізу селянського господарства Уралу, наявність такого факту зафіксували деякі тогочасні законодавчі акти й стосовно всієї Російської держави, зокрема, “Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича” 1649 р.: “...Будет чьи крестьяне и бобыли учнут у кого наймоватися в работу, и тем крестьяном и бобылем у всяких чинов людей *наймоватися в работу, по записям и без записей повільно*”. При цьому наказувалося, щоб “тем людем, у кого они в работу наймутся, жилых и ссудных записей и служилых кабал на них не имать и ни чем их себе не крепить, *и как от них те наймиты отработаются, и им отпущать их от себя безо всякого задержания*”¹⁴.

А в 1697 р., тобто тоді, коли українські землі вже входили до складу Російської держави, вийшов царський указ про те, що селяни й бобилі дворцевих сіл не мають права найматися на роботу до поміщиків і вотчинників, “а наймоватся им в работу в дворцовых волостях у своей братьи посадских людей и крестьян, и бобслей”¹⁵.

Цікаво й те, що деяких найманих сільськогосподарських працівників в окремих російських регіонах називали “козаками”¹⁶. Схоже зазначив і А. Шапіро: за його словами, селяни-відходники “жили в козаках”, працювали по найму в селах, зокрема, пасли худобу¹⁷.

¹³ Преображенский А.А. О наемном труде в крестьянском хозяйстве на Урале в конце XVII – начале XVIII вв. // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.): Сб. статей. – М., 1958. – С. 39.

¹⁴ Уложение государя, царя и великого князя Алексея Михайловича. – М., 1913. – Гл. XI. – Ст. 32. – С. 137.

¹⁵ ПСЗРИ. – Т. 3. – № 1614. – С. 426.

¹⁶ Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – СПб., 1894. – Т. 14. – Стб. 638–639, 717.

¹⁷ Шапиро А.Л. Крестьянские отходы и крестьянский наем в петровское время // Ученые записки Ленинградского государственного

Відома ж пам'ятка українського законодавства (правда, не санкціонована царським урядом) першої половини XVIII ст. “Права, по которым судится малороссийский народ” зафіксувала не лише наявність вільних найманих працівників у різних сферах народного господарства, а й вирізнила їх в окрему соціальну категорію “робітних людей”¹⁸. Така обставина, на наш погляд, дозволяє скорегувати деякі положення вітчизняних істориків стосовно зародження робітничого класу в кінці XVIII ст. (І. Гуржій), не кажучи вже про XIX ст. (Ф. Лось)¹⁹.

За радянської доби своєрідного “піку” в справі вивчення цього надзвичайно важливого аспекту — невід’ємної складової всього розвитку буржуазного суспільства (як у загальнотеоретичному, так і конкретно історичному контексті) було досягнуто в 50 — на початку 60-х років, особливо в ході всесоюзної дискусії про т. зв. “висхідну” й “низхідну” стадії феодалізму. Насамперед маємо на увазі праці вчених Росії М. Курмачової, О. Преображенського, Ю. Тихонова, Н. Бакланової, О. Індової, О. Заозерської, І. Валкіної, І. Булігіна, Є. Дракохруста, А. Панкратової, М. Рубинштейна та багатьох інших. Чи не першим з цього приводу “на світовому рівні” виступив М. Дружинін, оголосивши свою програмну доповідь під назвою “Генезис капіталізму в Росії” на X Міжна-

педагогического института им. М.Н. Покровского. Ист. ф-т. — Ленинград, 1940. — Т. V. — Вып. 1. — С. 34, 35.

¹⁸ Права, по которым судится малороссийский народ. — К., 1979. — 844+73+27 с.; Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. — К., 1997.

¹⁹ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — К., 1958. — 180 с.; Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. — К., 1955. — 332 с.

родному конгресі істориків у Римі (вересень 1955 р.)²⁰. Тоді до обговорення цієї проблеми долучилися й українські науковці А. Введенський, В. Голобуцький, І. Гуржій, О. Компан, М. Ткаченко та деякі інші.

Не станемо зосереджуватись на аналізі окремих поглядів названих авторів, а лише окреслимо основні позиції, які сформувалися у 50–60-х роках. Одну з них — найбільш поширену — чітко репрезентувала А. Панкратова. Її головні положення звелись до наступного: помилково ототожнювати розвиток торгового капіталу з первісним нагромадженням; в XVI ст. зосередження коштів у руках багатих дворян призводило не до створення капіталістичних відносин, а до зміцнення кріпацтва; розорений селянин у початковий період переходу від феодалізму до капіталізму *ще не перетворюється в найманого робітника*, навпаки, кріпосники зашкоджали відриву селян від землі; *перетворення робочої сили в товар сталося в другій половині XVIII — першій половині XIX ст.*²¹

За А. Панкратовою, ринок робочої сили не міг утворитися раніше через те, що наймити спочатку були більш вільними, але не мали «осілости». Як тільки вони десь переходили на постійне місце проживання, то неминуче втрачали свою “вільність”, перетворюючись при цьому на феодально залежних людей. Саме так, а не інакше кріпосницьке жорно в XVII ст. трощило і перемелювало зародки найманої праці, котрі існували в надрах феодального суспільства. Лише під

²⁰ Дружинин Н.М. Генезис капитализма в России // Десятый Международный конгресс историков в Риме. Сентябрь 1955 г. Доклады советской делегации. — М., 1956. — С. 189–216.

²¹ Панкратова А.М. Наймиты на Руси в XVII в. // Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия: Сб. статей. — М., 1952. — С. 200–215; *Её же*. О роли товарного производства при переходе от феодализма к капитализму // Вопросы истории. — 1953. — № 9. — С. 205–213.

кінець цього століття ситуація в країні настільки змінилась, що далі існування “наймитів без кріпості” стало досить проблематичним як в економічному, так і правовому відношенні, твердила вчена. Особливо помітно на такий процес вплинули заходи Петра I проти маси “гулящих” осіб. При цьому “наймитство” зменшувалося за рахунок вільних робітників, зокрема селян-відхідників²².

З нею у відверту полеміку вступив І. Степанов, який вважав що *“вільнонайманий селян-оброчник на ринку найманої праці з'явився не в кінці XVII ст., а раніше”*²³.

Одночасно з А. Панкратовою про формування ринку робочої сили в Російській імперії у XVIII стверджував і М. Рубинштейн²⁴.

Лише дуже невелика кількість істориків України ставила під сумнів ці концепції російських колег і намагалася “відшукати” витoki капіталізму в більш ранні періоди, як, скажімо, В. Голобуцький у козацьких промислах чи “відходництві” XVI – першої половини XVII ст.²⁵ За це його досить гостро критикували свого часу, бо тим самим вчений ніби відійшов від “класичного” ленінського вчення про початок “нового”, тобто буржуазного, періоду тільки від XVII ст.²⁶ Крім того, вчений на підставі значного фактичного матеріалу, доводив, що в другій половині XVIII ст. господарство заможного козацтва Запорозжя вже міцно ставало

²² Панкратова А.М. Наймиты на Руси в XVII в. ... — С. 205–213.

²³ Степанов И.В. Работные люди Поволжья в XVII в. (К вопросу о характере найма) // Вопросы генезиса капитализма в России. — Ленинград, 1960. — С. 101.

²⁴ Рубинштейн Н.Л. Некоторые вопросы формирования рынка рабочей силы в России XVIII в. // Вопросы истории. — 1952. — № 2. — С. 74–101.

²⁵ Голобуцкий В.А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации // Вопросы истории. — 1959. — № 9. — С. 123–137.

²⁶ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 106.

на шлях товаризації і базувалось на використанні найманої праці, втім політика царизму призупинила цей розвиток²⁷.

Про застосування найманої праці в господарствах польських магнатів на території Правобережної України другої половини XVIII ст. спеціально писала В. Маркіна²⁸.

Б. Поршнев взагалі заперечував функціонування ринку найманої праці в Російській державі за ранньомодерної доби²⁹.

У наступні кілька десятиліть суперечки навколо питання про ринок найманої праці за нового часу як у Росії, так, відповідно, і в Україні, то загасали, то спалахували знову. Певне відображення цього процесу в середині 80-х років знайшло місце й оцінку на сторінках рукопису дисертації та монографії В. Борисенка³⁰.

Втім, колектив авторів узагальнюючої праці “Историография истории Украинской ССР” 1986 р. констатував: “Поява мануфактур знаменувала утвердження капіталістичного укладу. Разом з тим, необхідно зазначити, що недостатньо досліджені такі питання, як кількість і питома вага мануфактур, наймана праця, зв’язок їх з ремеслом, промислами та ін.”³¹. В кінці ж 90-х і на початку XXI ст. до

²⁷ Голобуцкий В.А. К вопросу о социально-экономических отношениях на Запорожье во второй половине XVIII века // Исторические записки АН СССР. — М., 1953. — № 44. — С. 231–252.

²⁸ Маркіна В.О. До питання застосування найманої праці в господарствах польських магнатів на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Вісник Київського університету. Серія історії та філософії. — К., 1958. — № 1. — С. 95–109; *Її ж.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. — К., 1961. — 236 с.

²⁹ Поршнев Б.Д. Феодализм и народные массы. — Москва, 1964. — С. 130.

³⁰ Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. — К., 1986. — 264 с.

³¹ Историография истории Украинской ССР. — К., 1986. — С. 106.

означеної проблеми на теоретико-методологічному рівні звернувся О. Реєнт³².

Як бачимо, історична наука і донині не дала чіткого визначення та характерним ознакам ринку вільнонайманої праці в Україні. Відсутні узагальнені кількісні та якісні показники щодо цього явища як у цілому по країні, так і по її окремих регіонах. Спеціально не досліджено співвідношення різних груп населення в процесі формування професійних кадрів робітних людей, які працювали за наймом у сільському господарстві й промисловості. При цьому не визначено вплив на ці фактори міграційних коливань корінних жителів і чужинців, а також не зроблено співставлення із схожими тенденціями в країнах Західної Європи.

³² *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. — 1999. — № 3. — С. 3-22; *Його ж.* Перечитуючи написане. — К., 2005. — 256 с.

Розділ 2.

ФОРМИ Й СПЕЦИФІКА ВІЛЬНОГО НАЙМУ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ГЕТЬМАНЩИНІ ТА СЛОБОЖАНЩИНІ

На наш погляд, було б не зовсім вірно історію пролетаріату безпосередньо починати від різних форм давнього найму, зокрема, в цеховому виробництві — від підмайстрів, хоча ті й отримували зарплату нерідко грошима, а також були повністю або частково відірвані від землеробства. Перебуваючи в певній цеховій корпорації, її працівники знаходились не лише в дуже обмеженому профільним статусом процесі виробництва, а й підпорядковувались нормативам місцевого законодавства, часто залежали від потреб державних інституцій і чиновництва, котрі, зазвичай, були консервативно налаштовані до діяльності ремісничих об'єднань, хоча і сприяли усуненню конкуренції з боку інших осіб. При цьому проводилась чітка реєстрація всіх членів цехових спілок, наділених відповідними правами, але і з задекларованими обов'язками. Така ситуація існувала протягом усього зазначеного періоду, навіть тоді, коли 1785 р. на Лівобережжі цехи було підпорядковано загальноімперських законам і їх перетворили на державні фіскальні органи. Так, у 1788 р. у Глухові магістрат заборонив займатися “срібним ремеслом” і ковальством обивателям міста, які не входили до складу цехів¹. У межах Правобережжя зміна статусу кор-

¹ ЦДІАК України. — Ф. 959. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 239–242.

поративних підприємств сталася в 1840 р., а на території західноукраїнських земель тільки 1859 р. Капіталістичні форми виробництва витіснили цехові вже в післяреформений період².

Отже, далеко не кожний тип найму, навіть юридично оформлений, на практиці означав уже цілісну систему визиску, в основі якого лежали буржуазні взаємовідносини між наймачем і батраком. В конкретному випадку підмайстри, за звичай, *не продавали свої послуги на “ринку робочої сили”*, а без цього тоді не можна й говорити про якісно нові суспільно-економічні явища. Це, з одного боку, а з іншого, — не варто пояснювати генезу пролетаріату, як це робили часто “марксистські історики”, тільки “наси́льством”, невідомо звідки увірвавшись в “безпорадні доли” безпосередніх виробників. Соціальна диференціація і майнова нерівність, різноманітні форми визиску та “професійний обман” (притаманний, скажімо, купцю-посереднику чи скупнику) самі по собі не можуть роз’яснити ситуацію в розвитку народного господарства. Зокрема, “наси́льство”, як форма міжлюдських виробничих стосунків, лише засвідчує ту чи іншу закономірність процесу, його виражену “економічну спроможність”. Так, масові переміщення робочої сили в Слобожанщині другої половини XVII — першої половини XVIII ст. і в Південній Україні другої половини XVIII — початку XIX ст. проходили фактично без застосування насильства, хоча і за безпосередньої участі українського панства та царського уряду. Активне ж переселення людності з Правобережжя на Лівобережжя після, так званого, Прутського походу 1711 р.,

² *Клименко П.* Цехи на Україні. — К., 1929. — Т. 1. — Вип. 1: Суспільно-правові елементи цехової організації. — ХС+199+VIII с.; *Пажитков К.А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — М., 1952. — 212 с.; *Пономарьов О.М.* Розвиток капіталістичних відноси у промисловості України XVIII ст. — Львів, 1971. — 182 с.

за прямим наказом Петра I, слід розглядати як одне з виключень у “правилах”. До того ж в економічному сенсі воно не привнесло якихось кардинальних якісних змін.

Правда, сам факт відходу людей може призвести до певного “порушення” status quo в простому товарному виробництві, бо замість того, щоб “сидіти” на старому місці й продавати результати власної праці, а також розвивати попередні виробничі відносини, люди розривають налагоджену систему зв’язків. У зв’язку з цим безпосередні виробники ніби поринають у пошуки нових місць і умов, щоб знову набути нову власність — можливість продавати робочу силу, тобто перетворити її на “постійний товар”. Останнє якраз і свідчило не про просту еволюцію натурального ведення господарства, а принципово якісні зміни. Суть їх полягала насамперед у зовсім іншому характері власності — не тільки на засоби виробництва, але і на робочу силу.

При цьому безперечно позитивну роль відігравали всілякі пільги як з боку царського уряду, так і окремих представників панства на місцях. Хоча вони здебільшого мали тимчасовий характер (від одного до десяти і, навіть, більше років). Наприклад, у період заселення Харківського полку жалуваними грамотами 1669 і 1700 рр. жителям гарантувалось право займатися будь-якими промислами “безоброчно и безпошлинно”³. Зрозуміло, що це на практиці значною мірою сприяло економічній самостійності виробника, його господарській ініціативі. За таких умов він гіпотетично міг здобути якусь “промислову” спеціальність, полишити землеробську діяльність і опинитися в лавах вільнонайманих робітників.

Фактично всі сучасні дослідники середньовічної і ранньомодерної історії констатують сам факт початкового етапу продажу робочої сили посполитими як для сільського госпо-

³ ЦДІАК України. — Ф. 1760. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 12, 14 зв.

дарства, так і промисловості “за натуру”. На той період, якщо мова йде безпосередньо про селян, споживання наймача і його тимчасового робітника мало чим різнилися. Лише необхідність сплати повинностей грошовим еквівалентом деякою мірою підвищувала товарність господарства на селі. Втім, суть виробничих відносин мало в чому змінювалася і тоді, коли якась особа за виконану роботу брала, скажімо, не “харчі”, а гроші, котрі потрібні були на оплату тих чи інших оброків, податків і т.п. Тобто, мова йшла про грошову ренту.

Особливість панування натурального господарства полягала в тому (яка б різниця цін не існувала б на всіляких ринках), що виникала потреба насамперед не у переміщенні робочої сили туди, де товар дешевше, а у діяльності купця — посередника. Якісно нові відносини зароджувалися і розвивалися тільки там, де існувала необхідність у придбанні не лише знарядь і засобів виробництва, а й в абсолютно особливого товару — робочої сили. Власником цього товару ставав сам безпосередній виробник. В “чистому вигляді” робітник буржуазної доби не мав би ніякого іншого товару або власності для продажу. За таких обставин він продавав би власне не себе, а свою здатність працювати. Найманий же робітник був вільним у подвійному сенсі: з одного боку, від будь-якої чиеїсь власності на його особу, тобто характерної залежності для періоду кріпацтва, з іншого боку — від засобів виробництва. Отже, виникнення ринку найманої праці передбачало, в першу чергу, руйнацію обох видів власності, що існували раніше. Якщо власність на робочу силу за феодализму нерозривно поширювалася і на самого працівника, а тому належала іншій особі (наприклад, можновладцю, державі), то за нових умов вона ставала надбанням власне безпосереднього виробника.

Цікаві думки з цього приводу висловив свого часу Б. Поршнев: «Практично сумірнізуючи нескінченне число разів продукти, що обмінювалися на міському ринку, практично нащупуючи еквівалент (“справедливу ціну”), безпо-

середні виробники привчались виражати в ціні кількість вкладеної в продукт праці, від чого залишався крок до можливості найнятися для виготовлення того ж таки продукту. Епізодична наймана праця (“наймити”) була навіть потрібна як масштаб для перевірки фіксації “справедливих цін”⁴. До якісно «нової виробничої сили» вчений зараховував тільки “вмільців найвищого рівня виробництва”, аж ніяк не дрібного. За ним, у “мануфактурний період”, ядром *робітничого класу*, що почав оформлятися, були добре навчені і майстровиті працівники. Далеко не кожний селянин, позбавлений землі, міг стати мануфактурним робітником. Багато таких гинуло, перетворювалось на всілякого роду богомольців, волоцюг і жебраків, а не “батьків” пролетаріату в сучасному розумінні слова. Про масштабність такого явища може свідчити хоча б той факт, що лише в Києві на початку XVIII ст. означених осіб щорічно збиралося від 10 до 15 тис., а в кінці століття близько 30 тис., тобто майже стільки ж скільки в місті проживало “справжніх” городян⁵. Надмірна кількість збіднілого люду спонукала Київську губернську канцелярію в 60-х роках вдатися до спеціальних заходів проти “умноження” жебраків і бродяг на вулицях Києва.

Поповнювали *кадри мануфактурного предпролетаріату* переважно ті з них, хто ще до того набув навички в галузях “домашньої промисловості” (якщо не казати про порівняно обмежений попит на чорноробів, бо ненавчених осіб слід розглядати як нетипове явище для мануфактури)⁶.

При цьому слід пам’ятати і вислів К. Маркса про те, що саме мануфактура стала “притулком” для селян, яких не приймали цехи, і де досить погано оплачували їхню працю.

Коли ж мову вести більш конкретніше і безпосередньо про означені темою регіони, то необхідно насамперед

⁴ Поршнев Б.Ф. Указ. соч. – С. 147.

⁵ История Киева. – К., 1963. – Т. 1. – С. 184.

⁶ Там же. – С. 157.

наголосити на такому: однією з найхарактерніших рис усього соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України другої половини XVII–XVIII ст. стало те, що тут одночасно не тільки співіснували, а й тісно перепліталися процеси, пов'язані як з натуральним, так і вже буржуазним характером господарювання. Практично цей факт не викликає принципових заперечень з боку сучасних дослідників. Спільні явища мали місце в тогочасних Гетьманщині, Слобожанщині й Російській державі загалом. Причому модерні паростки, що особливо характерно, в багатьох випадках не знищували ознаки давньої, часом неймовірно застарілої (порівняно до країн Західної Європи), натуралізації виробництва революційним шляхом (через відповідне законодавство “згори” чи потреби економіки “знизу”), а головним чином лише видозмінювали, або затушовували всеосяжні прояви середньовіччя. Яскравим відображенням і переконливим показником цього може правити домінанта найманої праці, котра в коефіцієнтному співвідношенні поступово зростала на фоні підневільної, а з кінця XVIII ст. — офіційно (законодавчо) кріпосницької. Навіть до досить заможних “панів” все частіше наймалися робітники, які співпрацювали з місцевими поземельно (в радянській історіографії — феодално) залежними посполитими (у російських вельмож — “холопами”). Особливо помітним це ставало в ході збирання врожаїв, на косовицях, при хатніх чи особистих потребах “дідича” — можновладця. Часто-густо, “відходячи” в найближче місто для заробітку, щоб сплатити господарю оброк, селянин перетворювався на тимчасового, а то й постійного, найманця — провісника занепаду підневільної (кріпосницької) праці, тобто зовсім якісно нових (буржуазних) взаємовідносин у багатьох галузях економіки, загалом народного господарства.

За таких умов виникла зовсім інша залежність безпосереднього виробника — економічна, бо до праці його вже “прив’язував” економічний примус. Адже, щоб придбати собі

необхідні предмети споживання, він мусив продавати як товар власну робочу силу. На цьому ґрунті й починав формуватися ринок вільнонайманої праці, а виробник переставав бути предметом власності. В іншому випадку, маючи власну земельну ділянку і ведучи особисте господарство, посполитий не став би працювати на “пана” (ним міг бути і заможний односельчанин) або віддавати йому свою працю. На відміну від нього, відірваний від сільського господарства найманий робітник, хотів він того чи ні, мусив працювати на власника засобів виробництва без будь-якого зовнішнього тиску, а лише через економічну необхідність (потребу в грошах).

При цьому нерідко складалася цікава ситуація, коли залежні від “дідича” посполиті, нерозривно пов’язані із землеробством у своєму, наприклад, селі (хуторі, містечку) могли дозволити собі наймати додаткові робочі руки для допомоги, тим самим формуючи в господарствах цілі групи вільнонайманих працівників. Таке явище спостерігалось у багатьох маєтках, зокрема київського полковника Юхима Дарагана (1751–1762)⁷.

Попервах визначальною причиною такого найму ставала, з одного боку, зубожілість безпосередніх “власників робочих рук”, з іншого — потреба їх розрахунку за користування землею чи якимось угіддям “справжнього власника”, чужою хатою чи навіть повіткою, або ж необхідність сплати “елементарного” податку. Характерний приклад можна навести стосовно селян с. Стара Гута, який зафіксував “Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.”. Згідно з ним, дещо специфічну частину населення становили 18 чоловік, котрі існували за рахунок праці за наймом (“питались зароботками по людях”). Їх господарства були доволі убогі: п’ять дворів не мали ніяких будівель, окрім хат, інші ж — або сараї,

⁷ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 5212. — Арк. 3 зв.

де мешкали власне хазяї, або конюшні. На всіх приходилося всього три корови та двоє коней, два господарства мали на потреби лише декілька возів сіна. Цікаво те, що чоловіки працювали в чужих винокурнях у своєму ж селі⁸. Тобто, йдеться не про “традиційне” відходництво у місто за додатковим заробітком, а наявність окремої групи посполитих, яка існувала головним чином завдячуючи праці за наймом в своїх же односельців, хоча при цьому до кінця не розірвала зв’язок із землеробством.

Отже, в даному випадку мова не йде про наймитів, як появу нової виробничої сили, що руйнує застарілі форми господарювання, а лише провісників нових відносин у господарюванні.

Хоча вже в другій половині XVII ст. практика найму настільки поширилася на території Наддніпрянщини і Слобожанщини, що набула певні форми звичаєвого права. Так, скажімо, якщо наймач за власним бажанням раніше обумовленого терміну відпускав батрака, то зазвичай мав розрахуватися як за весь строк. Коли ж наймит не допрацьовував навіть один-два дні, а домовленість передбачала рік роботи, то той не доотримував відповідно і платню.

Втім, буржуазні відносини виникали і формувалися в першу чергу не в селі, а в місті — у промисловості. Якщо ж ці процеси відбувалися на селі, то, як правило, не в сфері землеробства, а в промислах: саме там, де існували ранні форми простої кооперації та мануфактури. Крім того, слід зазначити і той факт, що якісно нові умови праці нерідко оформлялися не тільки у великих поселеннях-осередках, а навколо них, у міських околицях. При цьому давно впроваджений цеховий устрій і інші середньовічні залишки могли неабияк перешкоджати формам чи елементам буржуазного виробництва, але всі їхні матеріальні й економічні

⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. – К., 1931. – С. 152.

передумови базувалися власне в містах: чим більше заселених і розвинутих, тим яскравіше це в них проявлялося. З'являлися нові види промисловості, відбувалося масове зростання виробничих сил, укрупнювалося приватне підприємництво, поступово, на законодавчому рівні, змінювався статус великої групи найманих робітників. Однак необхідно чітко усвідомлювати: на ці всі явища мало чим впливали *кількісні показники* (ріст) ринкових відносин, хоча їх і породжувала економічна диференціація дрібного й технічно відсталого товарного селянського господарства.

Безперечно, одним із важливих джерел формування ринку найманої праці був відхожий промисел, який спочатку у вигляді ренти за землю (оплати за її користування), котра практично належала “справжньому” власнику (чи то державі, чи то окремому “дідучу”), поступово перетворювався на принципово іншу форму розрахунку: головним чином у грошовому еквіваленті за дозвіл (письмовий чи усний) порівняно “вільно” працювати та заробляти відповідні кошти на життя. Показовою в цьому аспекті може слугувати робота на купецькій мануфактурі чи заводі (фабриці).

Відхідництво охоплювало практично всі категорії посполитих, навіть монастирських селян, у яких із своїм господарем, як правило, існували чи не найбільш консервативні взаємовідносини. Так, за даними Рум'янцевського опису 1768 р., у містечку Сміле зубожілі жителі 65 дворів займалися відхідництвом. Причому, деякі з них уже не поверталися із заробітків до рідної оселі, а тому, позбавленні власного господарства, поповнювали лави вільнонайманих робітних людей⁹.

У зв'язку з цим цікавою видається історія з так званими вільними військовими маєтностями в Гетьманщині. Земля в

⁹ *Мордвицев В.М.* Феодальная вотчина на Левобережной Украине в XVIII в. (Смеловское владение Киево-Печерской лавры). — К., 1990. — С. 37–38.

них офіційно визнавалася власністю держави або Військового скарбу. За її користування жителі сплачували різні податки, часто грошима, а також виконували всілякі повинності. На перший погляд, здавалося б, що саме тут мали б активно розвиватися буржуазні відносини: порівняно з іншими залежними посполитими, мешканці вільних військових сіл і містечок, не кажучи вже про міста, мали більше “свободи” для вибору праці, в них швидше впроваджувалися грошові розрахунки, значну частину населення становили економічно більш спроможні козаки... Втім, усього цього не сталося через посилення кріпосництва в регіонах й доволі консервативну політику царського уряду та місцевої старшини. А в кінці XVIII ст. вільні військові маєтності — фактично феномен в історичній практиці — припинили своє існування¹⁰.

На відміну від розвинутих країн Західної Європи, на території Гетьманщини та Слобожанщини водночас з розширенням буржуазних тенденцій спостерігалось паралельне зміцнення натурального господарства, причому не якихось окремих “маститих” можновладців, а й того ж таки селянина чи козака. Особливий інтерес викликає це “дійство” в хазяйстві останнього, як найбільш волелюбної, незалежної особи, з явними ознаками та схильністю до самостійної діяльності та заробляння грошей. Взагалі за козацтвом слід визнати більше “сміливості” й бажання до експериментування в галузях виробництва. До того ж, певно, давався взнаки “військовий характер” взаємин власника й окремого виробника, адже, крім усього іншого, козаки офіційно перебували ще й на службі в збройних силах чи то козацької держави, чи то Росії.

¹⁰ Детальніше про це див.: *Гуржій О.* Податне населення України в XVII–XVIII ст. Нариси з історії та статистики. – Черкаси, 2009. – С. 25–36, 53–70, 92–96.

Існувала і друга відмінність у розвитку України (так само, як і в Росії) від західноєвропейських країн. У той час, коли, наприклад, Англія, Франція та деякі інші мали вже належним чином “оформлені” кордонами території метрополій, достатньо заселені й господарчоосвоєні, то українські землі перебували в складі чужої держави з їхнім “Диким полем” на південній окраїні й великими невикористаними просторами, тобто в наявності були колосальні земельні й економічні резерви. В означений період вони поступово ставали доступними масам переселенців, сприяли помітному розрідженню людності в центральних губерніях, тим самим деякою мірою пом’якшуючи гостроту соціальних протиріч і поширюючи “традиційні” суспільні відносини на нові регіони. Отже, виходило так, що народна колонізація у відповідних напрямках стала додатковим фактором, який гальмував закономірний процес відриву дрібних виробників від засобів виробництва і насамперед від землі. В аспекті наслідків це призводило до довготривалого випередження зростання виробництва стосовно розширення та поглиблення ринку робочої сили. Тому-то в Західній Європі функціонування ринку найманої праці на початок “мануфактурного періоду” вже було фактично забезпечено попереднім соціально-економічним розвитком, на відміну від Російської держави і українських земель у її складі, зокрема. Через це державна влада й заможні “господарі”, в тому числі і купці, усували брак вільних батраків за рахунок кріпаків, водночас посилюючи особисту залежність безпосередніх виробників.

Також слід визнати і той факт, що навіть на початку XIX ст., не кажучи вже про XVII ст., багато з так званих купецьких підприємств, які нібито могли б бути обладнані порівняно сучасною технікою виробництва й підпорядковані новим буржуазним відносинам, насправді мало чим відрізнялися на загальному фоні, а тому помітно не впливали на економіку краю через дрібні масштаби своєї діяльності. Характерний приклад: на “заводі” купця Худиркова в

м. Суми, що виготовляв мило та свічки, працювало всього 10 чоловік (1807)¹¹.

Ще одна характерна особливість (коли говорити про загальну тенденцію): на промислових підприємствах платня за виконану роботу частіше здійснювалася грошима, ніж, скажімо, в селянському господарстві, де поширеною формою залишався розрахунок натурою.

Коли ж звернутися більш конкретніше до “хронології” означених вище явищ, то на підставі аналізу джерел можна, правда, з деякими застереженнями, твердити про те, що ринок найманої праці в Лівобережній Гетьманщині та Слобожанщині почав формуватися десь з другої половини XVII ст. — у ході та внаслідок Національної революції, Визвольної війни, а також за наявності численного загону порівняно вільних, принаймні юридично, козаків. Таким чином, відтоді почався не лише “новий період”, а й “інша історія” соціально-економічного та політичного розвитку. Крім того, протягом XVII ст. на зміну локальним козацьким і селянським повстанням приходять “справжні” війни, які, в певному розумінні “революційно” впливали на ситуацію в Україні. Водночас у Російській державі (імперії) складається абсолютизм, який душить усі прояви монополізації влади старшини, бореться проти стихійних переселень і втеч селян, чим обмежує й формування ринку вільнонайманої праці. Паралельно царський уряд активізує цей процес, особливо з кінця XVIII ст. у Південній Україні.

Крім того, хронологічно й якісно дещо не збігалися “мануфактурні періоди” на території Наддніпрянщини й Західної Європи: відповідно XVII — перша половина XIX ст. і XVI–XVIII ст. Тобто, “там” майже на століття все почалося і завершилося раніше. На функціонуванні українських мануфактур позначились порівняна малочисельність працівників і їх недовготривалість існування. Пропрацювавши всього

¹¹ ЦДІАК України. — Ф. 1958. — Оп. 1. — Спр. 1081. — Арк. 75.

декілька років, більшість з них зникала назавжди. Лише окремі з них після “перерви” відновлювали свою діяльність. Тим самим розпорозувалися підготовлені кадри і набиралися нові працівники. “Старі” ж поверталися в сільське господарство, або ж “освоювали” інші підприємства, причому могли вже набувати нові спеціальності.

Характерно, що для Гетьманщини та Слобожанщини, як і Російської держави загалом, етапом посиленого розвитку мануфактур слід вважати першу чверть XVIII ст.¹² Бо до того, зокрема, в Росії, існувало близько 30 мануфактур з досить слабкою концентрацією на них вільнонайманців: в середньому від 10 до 200 чоловік у кожній¹³. “Мануфактурний період” завершився промисловим переворотом, і цей тип підприємств витіснила фабрика.

Після завершення Національної революції в Україні, ще раз наголосимо на цьому, певний час продовжували існувати великі масиви неосвоєних “окраїнних” земель: конкретно на Слобожанщині й Півдні, менше в Гетьманщині. Саме тут протягом другої половини XVII–XVIII ст. особливо активно поселялися й концентрувалися особи, які значною мірою вільно могли продавати свою працю. Вони, часто слабо прив’язані до одного місця проживання й “необтяжені” власним землеробством, отримували загальну назву “гулящі люди”. З таких територій, котрі мали в цілому непогане сполучення через водні й сухопутні шляхи з центральними областями, “гулящі” досить легко потрапляли до осередків (навіть дуже віддалених місць) з найму праці й, відбувши певний термін, поверталися назад. Нерідко позбавлені всіх засобів виробництва й особисто вільні, вони, здавалось, від-

¹² *Кафенгауз Б.Б.* Некоторые вопросы генезиса капитализма в России // Вопросы генезиса капитализма в России: Сб. статей. — Ленинград, 1960. — С. 7.

¹³ *Очерки истории СССР. Вторая половина XVIII в.* — М., 1956. — 894 с.

повідали всім ознакам безпосереднього виробника буржуазного суспільства — робітника. Втім їхній тогочасний статус наймита за будь-яких обставин слід розглядати як тимчасовий і такий, що на законних підставах аж ніяк не переходив до нащадків. “Гулящими робітниками”, як правило, ставали “вільні молодики”, котрі раніше чи пізніше змінювали своє становище: обзаводилися сім’ями, робили борги і потрапляли в залежність, врешті старіли. В силу всіляких суб’єктивних чи об’єктивних обставин вони згодом поповнювали ряди “тяглих”, “служилих” або кріпосних посполитих. Їм на зміну приходило чергове покоління самочинно “звільнених” представників “нижніх” верств і прошарків. Таким чином, відбувся своєрідний “соціальний обіг” різних груп населення країни по колу.

Тим не менше, справжній “перелом” у бік розширення використання вільнонайманої праці розпочався десь на початку 60-х років XVIII ст., і він був пов’язаний з припиненням посиленого комплектування робочої сили за рахунок особисто чи поземельнозалежних посполитих. Зокрема, 29 березня та 8 серпня 1762 р. царський уряд видав два укази, які заборонили підприємцям купувати селян до заводів¹⁴. Їх появу викликала та обставина, що можливості забезпечення підприємств постійними, особливо кваліфікованими робітниками через незалежний найм все більше обмежувались унаслідок всезростаючого закріпачення вільних груп населення. Крім того, новоосвоєні райони не встигали належним чином готувати собі сферу і умови для прийняття незайнятих у господарстві робочих рук з найближчих місцевостей. Водночас, основні кадри будь-яких промислових закладів потребували певної, часто досить тривалої, підго-

¹⁴ О непокупке деревень к фабрикам и заводам // ПСЗРИ. — Т. 15. — № 11490. — С. 966; Об оставлении в своей силе указа 29 марта сего года, о непокупке к заводам и фабрикам деревень // ПСЗРИ. — Т. 16. — № 11638. — С. 47–48.

товки, а тому відповідним навикам їх навчали на самих підприємствах. У тому випадку, коли кваліфікований працівник належав підприємцю чи був приписаний до його “заводу”, то, зрозуміло, таку особу всілякими законними способами і неправдами намагалися втримати на місці. Така ситуація з працівником пояснювалась загальним станом ринку робочої сили, котрий на той час міг надати великому підприємству (та й то без значних гарантій) швидше за все *підсобного сезонного батрака*, а не кваліфікованого учасника виробничого процесу. Це, в свою чергу, зумовлювало прагнення «господаря» обернути наявну робочу силу в “*постійний капітал*”, причому часто не зверталось уваги на значні додаткові матеріальні витрати. За реальних умов життя забезпечення надійності виробництва вимагало залучення будь-яких робітників, у тому числі й кріпаків, незважаючи на всі переваги вільного найму.

Для означеного періоду стало характерним не лише кількісне зростання зайнятого в промисловості населення, що повністю чи частково відійшло від сільського господарства, а й відбувалося значне поглиблення територіального поділу праці. В деяких районах солеваріння, металургії чи металообробки ще до XVII ст. вироблялася продукція, розрахована на порівняно широкий ринок.

Не слід також забувати і про те, що перетворення натуральної ренти в грошову не лише супроводжувало, а місцями навіть передувало утворенню великої групи неімущих поденщиків, які наймалися за гроші. В період їх спорадичного виникнення, а потім швидкого і кількісного зростання, у більш економічно спроможних селян, “посаджених” на оброк, в міру необхідності розвивалася звичка експлуатувати за власний рахунок своїх же “побратимів” і перетворювати їх на постійних найманих працівників. Таким чином, у деяких з наймачів потроху накопичувався значний капітал, який інколи в майбутньому дозволяв їм самим перетворитися на “сільського буржуа”.

Джерела зафіксували чимало специфічних видів і форм найму на селі. Скажімо, бідна вдова могла долучити до свого господарства робітника, бо не мала можливості вести його самостійно. Такий чоловік нерідко виконував і різноманітну роботу по двору, в хаті. Сільський “мир” досить часто колективно наймав пастуха, або групу осіб для відбування якоїсь спеціальної трудової повинності (наприклад, будівництво моста, церкви тощо). Особливо широко (регіонально) і масово використовувалися наймані працівники під час жнив. Проте, ще раз наголосимо на цьому, всі ці види і форми існували і до Національної революції, а тому не варто кожний окремо взятий факт застосування найму розглядати як приклад чи показник “проникнення капіталістичних відносин і буржуазне розшарування” на селі. Наймання одногодвох захребетників і козаків на короткий термін на той період стало вже досить типовим явищем. Причому господарства посполитих з наявними в ньому 4–5 постійними, навіть тимчасовими, батраками згадуються вкрай рідко.

Особа наймалася, як правило, на підставі усної домовленості, за наявності свідків чи без них. У документах згадується співглядачі угоди з “ряду”. Представники адміністрації найчастіше не вимагали письмово оформлених контрактів, хіба що виникали гострі суперечки між батраком і роботодавцем. Навіть у XIX ст. по всій Російській імперії найм сільськогосподарських працівників без свідків залишався досить поширеним явищем¹⁵.

Термін праці визначався на певний сезон, або рахувався поденно, рідко досягав року. Понад рік найм тривав, ймовірно, через велику заборгованість батрака. Трудові зобов'язання таких робітників, особливо в короткі строки, не завжди обумовлювалися при договорі. Платня могла бути як у

¹⁵ *Дистерло Р.О.* О найме на сельскохозяйственные работы по закону и по обычному праву России // Журнал гражданского и уголовного права. — СПб., 1886. — Кн. 4. — С. 14.

вигляді натури, так і грошовому еквіваленті, а також “змішаною”. З огляду виконавця трудових зобов’язань, йому виходило вигідніше найматися на термін, що співпадав з “діловою порою”, коли господарі особливо гостро відчували потребу в робочих руках, йшли на більші поступки при оплаті виконаної праці, а також існувала можливість вибору кращих умов найму.

Вже в другій половині XVII ст. змішана оплата за роботу ремісників була поширена по всій Україні. При цьому стосовно ремісників застосовувався як позаекономічний, так і економічний примус. Це, зокрема, видно при наймі київських і ніжинських “майстрових людей”¹⁶. З посиленням соціального гніту, їх права все частіше порушувались з боку можновладців: найманих працівників дурили, не виплачували платню за виконану роботу, а то й просто відбирали гроші. Як це, наприклад, сталося в Ніжині 1732 р., коли вдова полковника Роде не лише відмовилася оплатити “службу з найму” місцевому мешканцю Шокуненко, а й захопила його гроші¹⁷. Житель містечка Ясногородка (Київський повіт) В. Котко у 1778 р. розповів про тяжкі умови праці на винокурні князя Шуйського, про невиплату заробітку, збідніння та змушену втечу від хазяїна¹⁸.

Безпосередньо на селі, зрозуміло, не всі з наймитів могли довготривало “сидіти на місці” й очікувати. Нестатки штовхали їх на прийняття прискореного, часто економічно невідного, рішення. Господарства таких посполитих могли залишитися без належного догляду, приходити до остаточного зuboжіння. Прагнення стримати такий регрес і поправити стан речей особливо наглядно проявлялося тоді, коли батрак обумовлював в угоді про найм оплату своєї праці у

¹⁶ НБУВ. IP. — Ф. 2. — № 14817–14897. — Арк. 102; *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 226.

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 336. — Арк. 1–2.

¹⁸ Там само. — Спр. 8785. — Арк. 3.

вигляді якоїсь худоби чи частки з майбутнього врожаю. Окремо від усіх інших умов між наймачем і наймитом обговорювалось питання про харчування й надання робочого одягу: за чий кошт вони будуть набуватись і чи включатимуться в загальну суму розрахунку за виконані послуги.

Наявність особистої свободи або певної матеріальної незалежності від селянина-наймача часом дозволяла батраку розірвати угоду до завершення встановленого терміну чи обсягу робіт. Це, як правило, відбувалося в разі недотримання першим своїх зобов'язань. За таких обставин господар не мав юридичних підстав примусити наймита продовжити працювати на себе. Справа, за звичай, завершувалася розрахунком між сторонами при свідках, після чого інцидент вважався вичерпаним.

Більшість посполитих поєднувала ведення власного землеробства з найманою працею “на стороні”. При цьому простежувалася закономірність масового відходу на заробітки з оброчних господарств нечорноземної полоси в другій половині XVIII ст. Хоча і в першій половині століття з багатьох сіл у наймах працювало до 50% дорослого населення. Особливо це стосувалось жителів поселень навколо великих міст — промислових центрів (Київ, Чернігів і т. д.). У них посполиті, котрі залишалися на постійну роботу, вже формували резервний контингент для підприємств, діяльність яких базувалася головним чином на вільнонайманій праці. Її забезпечували в значній кількості різного роду втікачі та “відходники”.

На селі ж розвиток буржуазного підприємництва проходив у край повільно.

Коли ж говорити про конкретні галузі виробництва, то в першу чергу слід звернути увагу на будівельну промисловість, де з давніх часів *використовувалася наймана робоча сила і водночас стихійно формувалася кооперація з відповідним поділом праці*. Разом з тим вони ще не свідчили про утворення тут буржуазних відносин, бо сама галузь була

досить слабо пов'язана з сферою товарного виробництва. Проте власне найм вже мав у собі елементи потенційного прогресу. Коли профільний майстер, за угодою із замовником, приймав на роботу працівників різного рівня кваліфікації, в тому числі й чорноробів, то, як правило, особисто забезпечував весь виробничий процес сировиною. Лише особливо дорогі матеріали міг постачати “господар” об'єкту. Так, у 1692 р. розгорнулося досить значне будівництво на території Мгарського монастиря. Оплату виконаних послуг диференційовано визначав і проводив майстер-керівник. Зокрема, майстри та підмайстри за тиждень роботи одержували від 6 до 8 злотих, інші ж робітники, в залежності від рівня професійності й продуктивності праці, від кількох грошей до 3 злотих, тобто в середньому менше ніж у два рази. Втім, за згодою М. Слабченка, навіть і така заробітна платня була помітно більшою за оплату праці наймитів у тогочасному сільському господарстві¹⁹. Зосередження ж матеріалу в руках замовника чи майстра свідчило про переплетіння “старих” і “нових” форм організації праці.

Кілька десятків чоловік працювало за наймом на цегляному заводі Києво-Видубецького монастиря в останній третині XVIII ст. Одні з них виробляли продукцію більш-менш регулярно, принаймні, з'являлися на підприємстві щорічно, інші — ні. Зарплатня нараховувалася за “людинодні”. Про статки цегельників може свідчити той факт, що в кінці року вони, як правило, залишалися ще винні гроші конторі, бо не відробляли належну кількість так би мовити трудовнів. Зокрема Григорій Харченко після виготовлення продукції в 1776 р. заборгував хазяїнові 7 руб. 26 коп. Борг відповідно перенесли на наступний рік, у який він відпрацював 50 днів і

¹⁹ *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до Мировой войны. — Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — Одесса, 1922. — С. 164.

заробив 8 руб. 33 коп. Отже, за вироблену цеглу, з урахуванням боргу, йому виплатили всього 57 коп. Михайло Певець же заборгував 6 руб. 10 коп. за 1776 р., а наступного року заробив усього 33 коп. за 2 дні і залишився винним 5 руб. 76 коп. У схожому стані перебувало ще 13 чоловіків. 3-є цегельників у 1777 р. взагалі відмовилося працювати на виробництві. І тільки 4 робітникам “доплатили” 5 руб. 4,5 коп. Загальний борг робітників контори досяг майже 60 руб., або більше року “трудоднів”²⁰.

При цьому є цікавою роль майстра в процесі виробництва. Наприклад, у 1781 р. він узяв на себе зобов’язання виготовити 100 тис. цеглин “в прежнюю меру”, тобто стандартної форми. Цегла мала бути “гладкою” та “міцною”, а ціною по 1 руб. 20 коп. за кожен тисячу. Всі категорії робітників — “топчіїв” (замішували масу для цегли), “стихарів” і “завозчиків” (доставляли глину та вивозили готову продукцію) майстер мав утримувати на гроші, якими оплачувалася цегла: “...на всем платеже и харчах” його “содержани быть должны”²¹.

Важливо звернути увагу на той факт, що на цегельних заводах монастирів у другій половині XVIII ст. наймана праця набула особливо великих масштабів. Хоча за самою логікою реалій тогочасного життя, при наявності маси залежних посполитих, мали б використовуватися здебільшого підневільні робітники, як більш дешева сила. Зокрема, профільне підприємство Каменського Успенського монастиря (Топольська сотня) використовувало виключно наймитів: “работается кирпич для монастырской надобности” наемными людьми”²² (1779–1781). Схожа ситуація склалася й на Нижньолибідському цегельному заводі Києво-

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 130. — Оп. 1. — Спр. 638. — Арк. 3–4.

²¹ Там само. — Арк. 11.

* Тобто тільки для внутрішніх потреб.

²² Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 300.

Печерської Лаври. Причому, майстри на ньому працювали відрядно: за 200 тис. цеглин отримували 450 руб. Про те, що робітники не були місцевими кріпаками, свідчить факт того, що майстер Глущенков частину їх набрав у сл. Добрянка (Чернігівський полк, 1773 р.). Причому, плата робітникам за виготовлену цеглу не була однаковою: одні за кожен тисячу штук одержували 2 руб. 25 коп., інші — 60 коп. Здається, у даному випадку мова про оплату йшла не в зв'язку з якістю продукції, а відповідно до умов особистої угоди. В 1774 р., коли майстром на заводі став Кіндрат Максименко, до процесу виробництва долучилися робітники з монастирських вотчин: 3 — з с. Бобовичі, стільки ж з с. Попова Гора, 1 — з с. Лішичі, 1 — з с. Пакуль, 2 — з м. Васильків і 1 — з с. Сорокошичі. Загалом працювало на підприємстві за умови, що “им от мастера производима была заплата безобидно, по уговору”, декілька десятків осіб²³.

На підставі багатьох документальних свідчень, можна припустити, що підприємства з виготовлення цегли, котрі належали купцям, здебільшого обслуговували вільнонаймані робітники. Принаймні в Чернігові “на обывательских заводах” на початку 80-х років XVIII ст. працювали “наемные здешние кирпичники”. Паливо для виробництва закупували, а продукція йшла на продаж²⁴. У такому разі можна говорити про сформований капіталістичний тип підприємства: власник — представник капіталу, безпосередній виробник — вільнонайманий працівник, продукція — реалізується на ринку.

Інший характер мали цегельні козацьких старшин, російських поміщиків і чиновників. Так, великоросійський можновладець Неплюєв на своєму заводі примушував працювати

²³ *Пономарьов О.М.* Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. — С. 171.

²⁴ *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 304.

людей “из великороссийских его, Неплюева, деревень”²⁵. А представник старшинського роду І. Журавка — своїх посполитих, правда, з грошовою виплатою за виконану роботу²⁶.

Отже, в даному випадку можна говорити про працю залежних селян, з частковою її оплатою.

Цікаво й те, що полководець, генерал-фельдмаршал П. Румянцев (Задунайський) у цегельні біля с. Рудня (Топальська сотня) використовував головним чином “найманих людей”, для яких спеціально побудував житлову хату²⁷.

Як правило, на цегельних заводах працювало від 10 до 20 осіб, навіть у другій половині ХІХ ст. кількість робітників на них помітно не змінилася²⁸. Типовим прикладом щодо другої половини ХVІІІ ст. слід вважати цегельню кафедрального монастиря в Переяславі. Як зазначено в “Географічних описах Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.”, “матеріали к сему заводу, яко то дрова и прочее, покупаются в городе Кіеве. Выделяваемый же на оном заводе кирпич употребляется единственно на разныя того катедрального монастыря строения. Рабочих людей при оном заводе бывает *разноколичеством, иногда человек 20, а иногда более или менее, сколько надобность укажет*”²⁹.

Близько 20 чоловік працювало на цегельному заводі в м. Березна. Вони приходили з різних “великоросійських” місцевостей³⁰.

²⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 145.

²⁶ Там само. — С. 14.

²⁷ Там само. — С. 314.

²⁸ Матеріали для географіи и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Составил М. Домонтович. — СПб., 1865. — С. 260.

²⁹ Описи Київського намісництва 70–80 років ХVІІІ ст. — К., 1989. — С. 62.

³⁰ Шафонский А. Указ. соч. — С. 387.

Порівняно небагато робітників було задіяно у виробництві цегельня Харківського намісництва³¹. На початок XIX ст. у межах Слобожанщини функціонувало близько 40 профільних заводів³². Ними володіли головним чином монастирі й приватні особи: поміщики, козаки, міщани, менше — купці. Головною робочою силою на них були здебільшого вільнонаймані працівники³³, а вже їм на допомогу долучались залежні селяни та військові обивателі. В другій половині XVIII ст. по 1-2 заводу більш-менш стабільно працювали в Сумах, Охтирці, Ізюмі, Острогоську, декілька — в Харкові³⁴. З'явилися дрібні підприємства в містечках і селах.

Водночас із цегельнями на Лівобережній Гетьманщині та Слобожанщині світські і духовні особи, а також казна засновували вапняні заводи. На них здебільшого використовувалася праця залежних селян, особливо це стосувалось монастирських підприємств. Причому продукція заводів з примусовою працею, як правило, виготовлялася для задоволення господарських потреб їх власників: “употребляют известь владельцы для собственных строений”, як це засвідчив зокрема “Опис Новгород-Сіверського намісництва” 1779–1781 рр.³⁵ Продукція підприємств з найманою працею спрямовувалась головним чином на ринок. Так, на території Новгород-Сіверської сотні з усіх 11 вапняних заводів лише 4 активно застосовували найману робочу силу. Їх власни-

³¹ Топографічний опис Харківського намісництва 1785 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 80.

³² *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — С. 260.

³³ Труды вольного экономического общества. — СПб., 1776. — Ч. 8. — С. 89, 117, 150, 175, 204.

³⁴ Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний. — Харьков, 1890. — Т. 2. — С. 233.

³⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 6–8.

ками були бунчужний товариш Андрій Рачинський, військовий товариш Терентій Лавриненко, вїт місцевого магістрату Томиловський і полковник Опанас Лобосевич. На підприємстві Лавриненка функціонувала одна піч, на інших — по дві. Вапно продавалось у Києві, Переяславі, Городищі (Миргородський полк), Кременчузі, куди доставлялось по Десні й Дніпру на байдаках. На місці воно реалізовувалось від 50 до 80 коп., а на ринках від 70 коп. до 1 руб. за чверть.

Послугами вільнонайманих робітників користувалися господарі заводу на 2 печі поблизу с. Дробишев (за сім верст від Новгород-Сіверського) старшини Григорій і Антін Кроткевичі. Працю вільнонайманих і залежних посполитих на цих підприємствах оплачували приблизно однаково — по 2 руб. на рік, майстрам — від 3 до 5 руб. від печі.

Змішаний характер мала місце праця на вапняному заводі Новгород-Сіверського монастиря в с. Горки, що мав 2 печі. Поряд з монастирськими підданими на ньому працювали й робітники “по найму со стороны”. Всього було зайнято 12 робітників і 2 майстри³⁶.

На території Чернігівської губернії на початку XIX ст. діяло 14 вапняних заводів, серед яких тільки одним володіла казна. На них працювало 242 робітники³⁷. Правда, “Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років” зафіксував існування всього 11 вапняних заводів³⁸. Цей же документ навів узагальнюючі дані про наявні “фабрики” та “заводи” по всій Малоросійській губернії, а саме — фабрик 3, заводів: “пороховой” — 1, “селитряных” — 29, “стекляных” —

³⁶ Там само. — С. 8–14.

³⁷ *Щепотьев В.* Несколько статистических данных из жизни Малороссийской губернии (нынешних Полтавской и Черниговской губерний) в начале XIX в. — Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1915. — Вып. 13. — С. 110.

³⁸ Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К., 1997. — С. 29.

16, “медных” — 3, “парусных” — 2, “кожевенных” — 18, “железных” — 3, “свечных” — 10, “винокуренных” — 2966, “пивоваренных” і “солодовных” — 9, “мыловарных” — 23, “олейных” — 48, “конских” — 199, “рогатого скота” — 207, “овечих” — 209³⁹.

Таким чином, можна бачити повне співвідношення в Лівобережній Україні вапняних заводів і інших промислових підприємств.

У Слобідській Україні на той період функціонувало близько 40 вапняних печей, зрозуміло, заводів було менше⁴⁰. Про характер найму на них джерела майже нічого не сповіщають. Проте, з великою вірогідністю можна припустити, що він був схожим з підприємствами Лівобережжя, тобто працювали як вільнонаймані робітники, так і залежні політи, зокрема й кріпаки.

Особливим попитом у Гетьманщині користувалася праця колодязних майстрів, яких не завжди вистачало для виконання відповідних послуг навіть у великих містах. У зв'язку з цим у другій половині XVII ст. царський уряд видав навіть спеціальне розпорядження про підготовку в Києві необхідної кількості таких спеціалістів з місцевих ремісників. Приїжджали в українські регіони й фахівці з Росії. Платню вони отримували як грошима, так і натурою⁴¹.

Значна концентрація вільнонайманих робітників відбувалась посезонно на Слобожанщині в підприємствах з видобутку солі біля Торських озер і р. Бахмутка. Торські розробки мали більш давнє походження — їх зафіксували джерела XVI ст., а бахмутські стали відомі приблизно з кінця XVII ст. Утім про ті й інші мало збереглося даних аж до середини XVIII ст. Характер праці на них чітко простежується саме від цього часу. Зокрема, в кінці 50 — на початку

³⁹ Там само.

⁴⁰ *Слюсарский А.Г.* Указ. соч. — С. 260.

⁴¹ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. — С. 228.

60-х років XVIII ст. робота на торських і бахмутських соляних заводах із застосуванням вільнонайманих робітників велась дуже активно, про що зафіксували місцеві контори в своїх численних відомостях. У них мова йшла про продаж солі, купівлю канатів, виплату жалування службовцям і робітним людям, виготовлення сковорідок, найм на роботу і звільнення солеварів, ковалів, теслярів, доставку дров тощо⁴². Значились серед робітників і “машинні тесляри”, що свідчило про використання певних спеціалістів і застосування технологій у виробництві. Як правило, встановлювався стандарт видобутку солі за день, а тому оплата праці нараховувалась за “людинодні”. Так, бахмутська заводська соляна контора в 1758 р. виплатила 7 ковалям за 160 “людиноднів” 10 руб. 40 коп. А 3 теслярам за ремонтні роботи і нагляд протягом червня за солеварнями — 17 руб. 40 коп.⁴³ У 1762 р. до виробництва на бахмутських підприємствах долучали солдатів місцевого батальйону зі складу російських військ, яким оплачували роботу згідно встановлених розцінок⁴⁴. Спеціально прийняті люди заготовляли дрова, за що отримували по 4 коп. щоденно, стільки ж платили солеварам і будівельникам на солеварнях⁴⁵. Всього було задіяно на різних видах робіт близько 50 чоловік, за якими наглядали “солеварні отамани”⁴⁶.

Платня помітно зростала, коли мова йшла про індивідуальне замовлення контори на конкретний вид роботи, за виконання якої брався фахівець. Так, ковалю Науму Савину в 1763 р. за зроблені ним дві сковорідки заплатили за кожну по 9 руб., що в десятки разів перевищувало звичайну

⁴² ЦДІАК України. — Ф. 1805. — Спр. 29. — Арк. 1–634.

⁴³ Там само. — Арк. 78.

⁴⁴ Там само. — Ф. 1800. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 295–333, 397–463.

⁴⁵ Там само. — Ф. 1805. — Оп. 1. — Спр. 34. — Т. III. — Арк. 54–56.

⁴⁶ Там само. — Арк. 54; Спр. 30. — Арк. 506–509.

заробітню платню, як ковалів, так і солеварів⁴⁷. Практично ситуація на бахмутських солеварних заводах залишалась незмінною протягом кількох наступних років⁴⁸. Причому сіль головним чином доставлялась у державну казну.

Схожі системи виробництва та оплати праці існували і на торських підприємствах. Зокрема детальну відомість маємо за грудень 1766 р. Згідно неї, тут значилось 24 солевари, які відробили 159 “людиноднів” і отримали платню 6 руб. 36 коп. 5 ковалів виходили на об’єкти 44 дні, за що заробили 2 руб. 86 коп.⁴⁹

Тогочасні джерела зафіксували дві обставини: по-перше, в теплу пору року чисельність вільнонайманих працівників помітно зростала, що цілком природно*, а, по-друге, вся оплата роботи заводів контролювалась на самому вищому рівні, що знаходимо відображення в численних “іменних” указах⁵⁰. У “теплі” місяці здійснювалось головним чином “виварювання” солі, в зимні — допоміжні й ремонтні справи, наприклад, догляд за худобою, поновлення хур, спалювання вугілля, привіз терну та сіна, тощо⁵¹.

Кількість виробників на торських заводах мало чим різнилася від бахмутських і, безперечно, залежала від сезону⁵².

У 70-ті роки XVIII ст. на бахмутських солеварних заводах почали спостерігатися деякі нові явища, а саме масова заміна “старих” кадрів на їх дітей і “своєственников”⁵³. Тобто, можна казати не лише про підготовку та розширення кола фахівців

⁴⁷ Там само. — Спр. 23. — Арк. 64.

⁴⁸ Там само. — Ф. 1800. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 703–706.

⁴⁹ Там само. — Спр. 28. — Арк. 188–189, 287–303.

* Активність діяльності починала знижуватись у вересні–жовтні.

⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. 1800. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 188–304.

⁵¹ Там само. — Арк. 224–279.

⁵² Там само. — Ф. 1805. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 147–148.

⁵³ Там само. — Спр. 62. — Арк. 98–157; Спр. 66. — Арк. 266–267.

галузі, а й створення династій професійних вільнонайманих робітників.

Протягом означеного періоду потроху відбувалося удосконалення технічних засобів виробництва. Машинні апарати в основному використовувалися в підготовчих процесах на тих підприємствах, де існувала потреба у великій кількості робітників. Насамперед це стосувалося металургії, котра потребувала постійних кваліфікованих кадрів. Хоча майстри доменної, молотової і т. п. справ, які працювали на “заводах” за наймом, були ще досить епізодичним явищем і представляли собою швидше виключення з маси закріпачених фахівців, ніж правило. Тим не менше, П. Федоренко, дослідивши залізорудне підприємництво на території Лівобережжя в XVII–XVIII ст., у якому використовувався гідравлічний двигун у вигляді водяного млина, дійшов висновку: рудня стала початковою формою саме капіталістичної мануфактури⁵⁴. Схожі процеси спостерігалися в Речі Посполитій і Росії⁵⁵.

Вже в другій половині XVII ст. траплялися характерні приклади, коли одним якимсь видом промислової діяльності з масовим застосуванням найманої праці займалося доросле населення цілих сіл, або, принаймні, більша його половина. Так, мешканці с. Протопопівка (Стародубщина) через брак придатної для землеробства території мали собі “пропитание ... и прибыль от заработков по винокурням”. Ті з них, хто не зміг облаштувати власне підприємство, батрачили у замож-

⁵⁴ Федоренко П.К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. – М., 1960. – С. 140–156.

⁵⁵ Zientala B. Dzieje malopolskiego hutnictwa zelaznego XIV–XVII w. – Warszawa, 1954. – S. 49; Historia Polski. – Warszawa, 1958. – Т. II. – Cz. 1 (1764–1861). – S. 178; Демиховский К.К. Источники и пути комплектования рабочей силы на заводах горного округа в XVIII в. // К вопросу о первоначальном накоплении в России (XVII–XVIII вв.). – С. 472, 473.

них односельців. Свою готову продукцію господарі сплавляли по Десні на байдаках, наповнюючи нею місцеві ярмарки та базари⁵⁶. Саме такого типу поселення постачали міським винокурням фахівців з цього промислу. Відірвані від землеробства, вони поступово ставали городянами, які вже постійно продавали власну робочу силу. В свою чергу, винокуріння набувало *яскраво вираженого товарного характеру*. Зокрема, українські горілчані вироби, в тому числі й широко відома “оковита”, користувалися великим попитом у Росії й Польщі, куди місцеві спеціалісти нерідко запрошувалися для роботи⁵⁷.

Економічна вигідність винокурного промислу зумовлювала сильну конкуренцію навколо нього, котра підчас охоплювала різні верстви тогочасного суспільства: шляхту, старшину, козаків, міщан, представників українського, російського і навіть польського урядів. Особливі інтереси у цій галузі, зрозуміло, мала державна казна (“Скарб”), бо отримувала з винокуріння великі прибутки, усуваючи дрібних конкурентів. Наприклад, у 1698 р. київський магістрат за допомогою вищої влади спромігся відібрати право на вільне виготовлення спиртних напоїв у місцевих козаків. У його шинках, винницях, броварнях, медоварнях і складах для зберігання зерна (йшло для перегонки в горілку) та готової продукції досить часто працювали наймити, позбавлені всіх знарядь праці й сировини.

За твердженням О. Компан, незалежно від форми власності винокурних “заводів”, на них здебільшого застосовувалась праця найманих працівників і чорноробів. Приналежність горілчаного підприємства панові, наявність орендаря,

⁵⁶ *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. 1. Полк Стародубский. — С. 110, 111.

⁵⁷ Акты ЮЗР. — СПб. 1882. — Т. XII. — Стб. 337–339; Чтения в обществе Нестора-летописца. — Кн. XVI. — Ч. 4. — К., 1902. — С. 78.

облаштування його на землі можновладця та сплата за це певної частини прибутку феодалові — все це вже не стримувало* розвиток нових, буржуазних відносин, причому не тільки в місті, а й на селі. “Справді, — наголосила далі автор, — якщо взяти феодала, який скуповував у селян або міщан мед як сировину і виробляв з нього хмільний напій на своєму дворі з допомогою наймитів, а готовий продукт продавав з прибутком для себе, то такий феодал мав дуже виразні риси буржуазного ділка”⁵⁸.

За спостереженнями сучасної дослідниці історії винокуріння та шинкування в Лівобережній Україні О. Пивоваренко, заможні посполиті й козаки котрі утримували винокурні, регулярно вдавалися до найму жителів свого, або навколишніх поселень. Як зазначила вчена, особливо поширеним наймитування було в північних лісових районах регіону, де родючої землі існувало обмаль. Так, у с. Гута, яке належало старшині Кочубею, його мешканці взагалі не займались землеробством, а жили за рахунок винокуріння. Причому бідняки забезпечували себе виключно заробітками “у производящих винокурение”. Наймити обслуговували 13 винокурень старшин Ф. Псьола, Я. Томіловського й О. Радичинського, які їх орендували. У якості орендарів деякі селяни також наймали робітників⁵⁹.

Як правило, винокурів набирали відразу після збору врожаю. Термін їх роботи визначався потребою господаря: в

* У книзі О.С. Компан дослівно написано: “все це стримувало розвиток нових, буржуазних відносин...” Але нам здається, що тут сталася технічна помилка, і перед словом “стримувало” мала б стояти заперечувальна частка “не”, бо інакше наступне речення вступає в протиріччя з попередньою думкою автора.

⁵⁸ Компан О.С. Назв. праця. — С. 254.

⁵⁹ Пивоваренко О.А. Винокуріння та шинкування на Лівобережній Україні (друга половина XVII–XVIII ст.) — Київ, 2013. — С. 87.

середньому від півроку до року, але траплялися й поденні наймити.

Характерним прикладом слід вважати містечко Нові Млини, де в 1781 р. діяло близько 100 винокурень, на яких “беднейшие” активно діяли “в заробатывании... за заплату”. Маса найманих робітників працювала у винокурному виробництві Батурина, Кролевця та Ніжина⁶⁰.

Отже, у винокурінні, де робилися біль-менш значні вклади капіталів і широко застосовувалися батраки, слід вбачати вже певні ознаки буржуазного виробництва. Крім того, великі промислові підприємства такого типу, хоч їх ще було обмаль, уже з другої половини XVII ст. поступово почали підпорядковувати мережу більш дрібніших, а то й малі “домашні” винокурні, що виготовляли продукцію головним чином для власного вжитку. Саме великі заклади розвивалися переважно в міських умовах, у свою чергу, активізуючи економіку і зростання кількості жителів у містах.

В межах Гетьманщини активно розвивалось паперове виробництво, хоча відомості про нього стосовно XVII ст. випадкові і досить фрагментарні. Відомо, наприклад, що в XVIII ст. лише на території Чернігівщини функціонувало понад 12 папірень. Дві найбільші з них діяли поблизу с. Пакуль (Любецька сотня). Вони належали Києво-Печерській лаврі. Перша виникла в кінці XVII або ж на початку XVIII ст., а друга, як засвідчили джерела, вже 1749 р. виготовляла “добрий білий” і “середній” (т. зв. бабілу) папір. Ймовірно, першими майстрами на них служили іноземці, а згодом виключно українці. Лавра дбала про те, щоб кадри для цих мануфактур підбирали з місцевої молоді, принаймні, “не возбороняти молодим людям (с. Пакулі. — *О.Г.*) майстерства папірницького навчатися” (1743 р.). Протягом 40–50-х років майстрами й звичайними робітниками-наймитами

⁶⁰ Там само. — С. 88.

були українці, про що свідчать їх прізвища: Іван Грабовський, Іов Косаревщенко, Іван Святий, Пархом Полазник і інші. Щорічна платня на цих двох підприємствах, очевидно через їх високу рентабельність і тяжкість виробництва, загалом перевищувала середню заробітну плату в Гетьманщині в галузях промисловості. В середині XVIII ст. вона тут становила від 7 до 10 руб. готівкою, крім того робітники забезпечувалися харчуванням⁶¹.

Споживачами українського паперу ставали, насамперед, державні й судові установи, монастирі та громади, а також приватні особи. Причому, потреби в папері на українських землях, очевидно, через більшу освіченість широких мас, значно перевищували у відсотковому співставленні, потреби в Московії.

Протягом XVIII ст. наймана праця все ширше застосовується і в таких галузях, як будівництво кораблів і галер, виготовлення будар (фургонів). Наприклад, у 1726 р. до “галерної справи” в Київському гарнізоні, окрім вільнонайманих робітників, були долучені корабельний підмайстер Щербачов, учень Базанін і інші особи⁶².

Важливо зазначити, що для будівництва галер Київська губерньська канцелярія примушувала і кріпосних селян, яких набирала в Брянському, Рильському, Севському, Карачівському та інших повітах (1730)⁶³.

Протягом 20–30-х років для виготовлення будар у м. Ізюм (Слобожанщина) Білгородській провінційній і Охтирській полковій канцеляріям доводилось вишукувати групи робітних людей по багатьом слобідським полкам⁶⁴. Про невігідні

⁶¹ *Січинський В.* Нариси з української промисловості. — Львів, 1938. — С. 14–15.

⁶² ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 1

⁶³ Там само. — Спр. 217. — Арк. 1–18.

⁶⁴ Там само. — Ф. 1721. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 670, 672, 711; Спр. 24. — Арк. 1–18; Спр. 39. — Арк. 1–94.

умови праці й оплати, а також кількість робітників у цій сфері може свідчити хоча б той факт, що тільки в 1725 р. в Ізюмі полишило виробництво будар і втекло 214 чоловік. Замість них місцеве чиновництво мусило набирати нових⁶⁵.

Цікавим є той факт, що у 1768 р. на територіях Охтирської та Сумської провінцій офіційно складались реєстри майстрів-ремісників з різних спеціальностей, які були потрібні для Слобідсько-Української губернії. А також вивчались бажання фахівців взяти до себе “в обучение учеников”⁶⁶.

На початку 80-х років в окремих містах Слобожанщини впроваджувались державні заходи, спрямовані на встановлення твердих цін на деякі види робіт у промисловості. Наприклад, у Харкові на ковальські роботи⁶⁷.

Встановлення твердих цін, на наш погляд, обмежувало розвиток здорової конкуренції й поглиблення ринкових відносин. Очевидно, що не сприяло цьому й масове запрошення до українського промислового виробництва російських ковалів, стельмахів і майстрів інших спеціальностей (Слобожанщина, 80-ті роки)⁶⁸. Формування кадрів вільнонайманих фахівців неабияк полегшувало звільнення від “постоїв” і “загальнонародних” повинностей майстрів, підмайстрів і їх учнів, як це наприклад, робилося в Слобідсько-Українській губернії на шовкових заводах⁶⁹.

Своєрідний зв'язок з містами встановили будники, котрі, як і дьогтярі, селітряники, смолокури, представляли собою “уходницьку верству” населення. Тільки в Стародубському полку в кінці XVII ст. налічувалося 12 великих буд. Досить багато їх функціонувало на Волині, 6 — на Поділлі, були

⁶⁵ Там само. — Спр. 120. — Арк. 279.

⁶⁶ Там само. — Ф. 1710. — Оп. 2. — Спр. 490. — Арк. 4, 20, 45, 51.

⁶⁷ Там само. — Ф. 1709. — Оп. — 2. — Спр. 62. — Арк. 48.

⁶⁸ Там само. — Ф. 1801. — Оп. 1. — Спр. 522. — Арк. 1; Ф. 1709. — Оп. 1. — Спр. 1175. — Арк. 121.

⁶⁹ Там само. — Ф. 1958. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 1

вони також на Київщині, під Білою Церквою та Богуславом⁷⁰. Кадри робітників на них формувалися головним чином з селян і міщан. Однак цей промисел більше задовольняв потреби (отже, був підпорядкований) міста, ніж села. Городяни-торговці в даному випадку виступали вже в якості посередників при збуванні продукції. Характерно те, що господар на поташному промислі безпосередньо не мав зв'язку з ринком збуту. Він виробляв поташ у розрахунку на його придбання приїжджим купцем, або іншою особою, на місці виробництва. Тому доходи будника залежали не стільки від кон'юнктури цін на ринку, стільки від домовленості й пропозиції посередника. Він навіть міг і не знати про кінцеву вартість реалізації свого товару, особливо тоді, коли це відбувалося десь у дуже віддалених портах чи базарах. Через що більша частина одержаних грошей у процесі виготовлення — продажу — купівлі продукції осідала в кишенях посередника. Втім, судячи з того, що будник міг найняти порівняно значну кількість вільнонайманих працівників, причому різних за фахом (дроворубів, випалювачів попелу, виварювачів, обпалювачів, поливальників, бочкарів, фурманів і деяких інших), в його руках зосереджувався чималий наявний капітал. Вигідність такого виду промислу в Україні спонукала шукати в ньому заробітку людей із Росії.

Для кількісної характеристики поташної справи кінця XVIII ст. наведемо такі дані з книги О. Нестеренка⁷¹: в 1795 р. на Волині налічувалося 18 буд, причому 11 “капіталістичних”, 4 “вотчинні”, 3 “змішані” (з одночасним застосуванням праці кріпаків і вільнонайманих). Найбільше мануфактур з виробництва поташу функціонувало в Нов-

⁷⁰ *Січинський В.* Нариси з історії української промисловості. — Львів, 1938. — С. 25.

⁷¹ *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Ч. 1: Ремесло і мануфактура. — С. 320, 321.

* Визначення зроблено О. Нестеренком.

город-Волинському повіті (12), менше — в Ровенському (3), Любчанському (2) і Ковельському (1). Загальна кількість робітних людей становила 717 осіб, у тому числі 488 вільнонайманих і 229 кріпаків. Прибуток 17 з перелічених підприємств досягав 31 314 крб. на рік. Два з них одержували найбільше: від 6 до 7 тис. крб., два інших — від 1 тис. до 1,2 тис. крб., решта — порівняно небагато.

Цікаво, яка “еволюція” відбулася з будами на Волині менше ніж за 15 років: кількість їх залишилася без змін — 18, але з “капіталістичних” налічувалася лише 1, “вотчинних” — 5, “змішаних” — 12. Їх власниками значилися дворяни (2), поміщики (6) і військовослужбовці (10). Причому, на них вже працювало 804 робітника, з них — 514 кріпаків і 290 вільнонайманих.

Отже, можна констатувати: тут стався певною мірою “регрес”, бо на зміну “капіталістичним” підприємствам прийшли “змішані”, а кількість вільнонайманих працівників зменшилася майже в 1,5 рази.

Про характер функціонування гут дають певне уявлення тогочасні документи, зокрема, так звані “Переписні книги 1666 р.” Так, згідно з їхньою інформацією, на підприємстві поблизу м. Конотопа разом з господарем — “ремесленным человеком” — працювали два його сини і три “товариша” — скляра. Крім них тут проживало ще 8 чоловік, а серед таких “торговый человек” і “оборонник”. Без сумніву, мали бути ще дроворуби, шулярі, фарбарі, пічники та інші фахівці галузі⁷². Цікаво те, що серед гутників постійно знаходився фахівець з реалізації скляних виробів, який, очевидно, досить добре знав про потреби ринку і можливі перешкоди конкурентів.

У 1704 р. у “Шептаківській волості” була заснована гута на 2 печі “з усіма при належностями”, котрі незабаром

⁷² Переписні книги 1666 р. — К., 1933. — С. 119, 120.

* Маєток, який у 1750 р. був визначений гетьману К. Розумовському в рангове володіння — “на булаву”.

орендував у власника маєтку Антон Лось. При ній виникло і своєрідне поселення — слобідка, де оселилися майстрові особи: скляри, що безпосередньо виготовляли скло (8 дворів), шуляри (7), будники (4), осмольники (5), коваль і гончар (по одному двору). Тобто, відбулася певна концентрація спеціалістів — 25 найманих майстрів і чорноробів⁷³.

Нерідко «майстрами» виробництва ставали не на місці, а фахівці приходили вже підготовленими на інших гутах. Тоді вони з хазяєвами укладали відповідні угоди. Так, на початку XVIII ст. майстер Потап Крутящий прийшов і почав працювати на одній з гут Чернігівщини. Перед тим він освоїв свою професію на Суховирській гуті, а тому вмів виготовляти гарний посуд з простого скла. Погодився працювати він на умовах платні з “свого рукоделія” третьої частини, а дві частини мали надходити власнику. Під його керівництвом працювали всі робітники на підприємстві, а тому, розплачуючись з ними за виконані послуги, Крутящий міг додатково привласнювати частину доходів⁷⁴.

У пошуках роботи гутники могли пройти всю Україну і зупинитися у найвіддаленіших місцевостях. Наприклад, на Полісся і Волинь йшли майстри-гутники з-під Житомира, а з Галичини — на Чернігівщину⁷⁵. Отже, відбувався стихійний обмін досвідом між спеціалістами різних регіонів, існували виробничі зв'язки, незважаючи на міждержавні кордони.

На Чернігівщині гути зосередились головним чином у північних і північно-західних районах, де менш родючою була земля, але багато лісів і відповідної якості піску. Тут протягом XVII–XVIII ст. формувалися цілі династії квалі-

⁷³ *Судиенко М.* Материалы для отечественной истории. — К., 1853. — Т. 1. — С. 73.

⁷⁴ *Модзалевський В.* Гути на Чернігівщині. — К., 1926. — С. 103, 104.

⁷⁵ *Pietkiewicz C.* Przyczynek do historii hutnictwa na Polesiu i Wołyniu // *Ziemia.* — R. X. — С. 133; *Рожанківський В.Ф.* Українське художнє скло. — К., 1959. — С. 36, 37.

фікованих робітників таких, як Скабичевські, Багинські (Чумаки), Білозерські, Лосі, Іваницькі й інші. Серед майстрів джерела зафіксували: Ян Шот і Дубоніс у с. Грузьке (1660), Іван Томасченко в с. Гута (Глухівська сотня, 1675), Криштоф Бука з сином Мартином у с. Бречі (1705), Василь Баран у с. Баранове (1753), Іван Кисель у с. Лісне (1754), Іван Івашенко у с. Баранова Гута (1767), Клим Сидоров, Козьма Кононов, Федір Супругов, Іван Козлюк⁷⁶.

Як можна здогадатися з названих прізвищ, майстрами були українці, росіяни, а також іноземці.

Гутники-майстри, як правило, жили більш-менш заможнo. Так “відкупник” Василь Баран мав власний будинок з двором з усіма потрібними господарськими приміщеннями, утримував 5 “робочих” коней, 4 волів, 5 корів і 2 телят. Щодо платні, то вони отримували по-різному. Наприклад, у Блешнівській гуті майстру віддавали третину всіх виробів (очевидно, під реалізацію для себе), у Воронівській — платили по 50 коп. від кожної копи скла, в інших — по 20–25 коп. за копу продукції⁷⁷.

Найкращі зразки гутного виробництва вивозили на ринки міст: Курськ, Орел, Москва, Петербург, Вязма, Гомель, Смоленськ, а також Прибалтики.

Мануфактури із широким застосуванням вільнонайманої праці, безперечно, руйнували примітивність натурального господарства і впроваджували нові економічні відносини.

Досить показові дані щодо функціонування підприємства зі “змішаною” робочою силою, майнову нерівність виробників і характер праці на ньому маємо стосовно Топальської мануфактури (Стародубський полк) початку 70-х років XVIII ст. Ще укладачі “Румянцевського опису” (1767 р.)

⁷⁶ *Січинський В.* Нариси з історії української промисловості. — Львів, 1936. — С. 26–27.

⁷⁷ Там само. — С. 28.

зазначили, що при с. Велика Топаль, на березі річки Мала Топалка, існує парусинова “фабрика”, поблизу якої “*живут рабочие люди, которые против своей работы по положенной цене заплату получают*”. Цікаво, що серед останніх налічувалось 150 чоловіків і 148 жінок. Мешкали наймити на 14 дворах і в 5 “бездвірних” хатах. Частина будівель промислового підприємства знаходилася віддалік “фабричного хутора”, в поселенні Драглевка, близько 30 верств від Топалі. Тут же знаходились миловарний “завод” і декілька будов для сушіння пряжі⁷⁸. Продукція “фабрики” реалізовувалась головним чином у полках Гетьманщини.

В 1770 р. власник підприємства Рагузинський продав його члену Малоросійської колегії князю Мещерському, якого на той час підтримувала державна казна. Того ж року мануфактура, як і вся Топальська волость, опинилась у руках графа, президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора Лівобережної України П. Румянцева-Задунайського. Наступного року спеціально призначена комісія зробила опис маєтку. Документ отримав назву “Отдточная книга ... волости Великого-Топальской, со всеми принадлежностями”. Згідно з нею, при фабриці значилось 72 “господарства”, котрі належали 87 сім’ям. 8 господарств, ймовірно, вели “майстрові люди”, а 64 — робітники, в число яких входили і спеціалісти своєї справи. Серед них налічувалося 166 чоловіків і 165 жінок. За віком вони становили⁷⁹:

⁷⁸ *Константинович Н.А.* Обозрение Румянцовской описи Малоросии. — Чернигов, 1885. — Вып. 4: Полк Стародубский (дополнение). — С. 668, 669; *Лазаревский А.М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 г.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. — К., 1908. — С. 95, 96.

⁷⁹ Тут і далі підрахунки зроблені О. Оглоблиним у ст. “Рабочие на Топальской мануфактуре в 1771 году” // Архив истории труда в России. — Петроград, 1923. — С. 44–47.

ЧОЛОВІКИ

Вік	до 15 років	15–19	20–24	25–29	30–39	40–49	50–59	понад 60	ВСЬОГО
Кількість	68	13	19	11	24	14	8	9	166
% %	41	7,8	11,4	6,6	14,5	8,4	4,8	5,4	100

ЖІНКИ

Вік	до 15 років	15–19	20–24	25–29	30–39	40–49	50–59	понад 60	ВСЬОГО
Кількість	58	16	23	13	21	16	4	14	165
% %	35,2	9,7	13,9	7,9	12,7	9,7	2,4	8,5	100

Отже, серед чоловіків «працездатного віку» було близько 48%, а серед жінок — 54%. Особи, які частково могли використовуватися на виробництві (від 15 до 18 років — «напівробітники») становили відповідно: 7,2% і 6,1%. У чоловіків 2/3 мали найбільш продуктивний вік — від 20 до 40 років. Втім, на «фабриці» широко застосовували і дитячу працю. Кількість сімей, котрі могли забезпечити самостійне ведення свого господарства (тобто, мали від двох і більше повнолітніх «робочих» чоловіків), досягала лише 16,7%. За ними значилося худоби: всього 20 коней і 4 воли, а також 5 жеребців, 84 корови і 42 теляти, 39 овець, 25 кіз і 5 свиней. Отже, робочою худобою були забезпечені тільки 24 господарства. Причому, понад 22% взагалі не утримували домашніх тварин, або тільки дрібних.

Принциповим у становищі робітних людей слід вважати відсутність хоч скільки-небудь орної землі. Тому-то вони і

мушили займатися профільним виробництвом, обслуговувати спеціальні потреби мануфактури, вирощувати коноплі, забезпечувати функціонування млинів тощо. Таким чином, всі вони були практично “відірвані” від землеробства.

Дещо інакше склалася ситуація з працівниками “фабрики”, які проживали в Драглевці. Вони утримували 9 господарств, де мешкало 13 родин. Причому, на чолі кожної “сімейної ланки” значився чоловік — “бибиль”, тобто фактично безземельна особа. 5 хазяїв мали сінокоси. На всі господарства припадало тільки 3 коней, 12 корів і телят, 5 голів дрібної худоби. А три з них взагалі були неспроможні утримувати худобу. Більшість робітників уже мали відповідні навички роботи, бо прийшли з сусідніх рудень: поселень Внуковичі, Топаль, Жиголовка. Щодня їм платили за надані послуги 4 коп., а жили вони “на своїх харчах”⁸⁰.

В кінці 70-х — на початку 80-х років мануфактура поступово перемістилася в Драглевку, де в ній працювало, “при особливому майстрі”, до 300 найманих осіб, які виготовляли продукції (полотна) більше ніж на 6 тис. крб. щорічно. Полотно купували як місцеві жителі, так і приїжджі з “великороссийских разных мест”⁸¹.

1786 р. у Кременчузі засновано фабрику з виготовлення шовкових виробів, зокрема панчіх, на якій працювало до 20 робітників іноземного походження й 200 українців. Керував підприємством виходець з Берна Юн. Неподалік від неї, в посаді Крюків, діяв завод серпанкових матерії з 6 майстрами та робітниками іноземцями (з 1786 р.)⁸².

Проте, слід зазначити, що в другій половині XVIII ст. текстильній промисловості в підросійській Україні не сприяла консервативна політика царського уряду, спрямована

⁸⁰ Там же. — С. 49, 50.

⁸¹ *Лазаревский А.М.* Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — Т. 1. — С. 417, 418.

⁸² *Січинський В.* Нариси з історії української промисловості. — С. 67.

здебільшого на монополізацію виробництва. Безпосередньо стримували її розвиток всілякі розпорядження Мануфактур-і Комерц-колегії з їх конторами на українських землях.

Таким чином, слід констатувати: в промислах наймана праця застосовувалася в значно більших масштабах, ніж у ремеслі. Частина таких робітників одночасно виконувала й певні повинності, бо була “залежна” від своїх землевласників (або держави). Серед батраків значилися челядники, численні слуги, фурмани, сторожі, учні та багато інших.

Однак, найважливішим питанням, в усьому його комплексі, все ж таки лишається: було існування (чи відсутність) ринку найманої праці в Україні за “нового періоду”? З цього приводу О. Компан висловилася категорично: мовляв, *оскільки Україна не становила самостійного цілого, то вона й не могла мати свого незалежного національного ринку*⁸³. Отже, за логікою названого автора, виходить, що робоча сила нового характеру й місцева буржуазія формувалися або за його межами, або їх зовсім не було. Тобто, *їх генеза проходила в умовах розвитку тільки “єдиного загальноросійського ринку”* (один процес по всій території Російської держави — імперії). Коли так, то це повністю відкидає сам факт створення й існування Української держави (Гетьманщини), хай і територіально досить обмеженої в ході Національної революції та Визвольної війни середини XVII ст. і в подальшому, фактично у вигляді автономії, до 60-х років XVIII ст.

Насамперед спробуємо на підставі вище викладеного матеріалу визначитись, що ж таке ринок найманої праці. З нашого погляду, *це сфера обігу та купівлі-продажу робочої сили при наявності певної пропозиції і платоспроможного попиту на неї, великої концентрації робітників у країні, регіоні чи окремому районі, що втратили безпосередній зв'язок із сільським господарством і позбавлені засобів виробництва,*

⁸³ Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — С. 372.

проте мають практичний досвід і відповідні навички праці, що використовуються в процесі створення матеріальних благ. **Якісними критеріями ринку** є рівень особистої свободи (чи залежності) наймитів, які розпоряджаються власною продуктивною силою, та необхідності продавати ними свої здібності до праці як джерела існування. Практичним визначником — фіксатором взаємозобов'язань між батраками і наймачами — при цьому стає сукупність письмових чи усних домовленостей (угод, контрактів тощо). Ринок виникає, формується і розвивається водночас з появою і зростанням товарного виробництва, а особливо широкі параметри набуває в зв'язку з розкладом натурального господарства (як у місті, так і в селі), що супроводжується поглибленням суспільного поділу праці. Під безпосереднім впливом економічних зв'язків між різними областями всередині країни відбувається поступове злиття відокремлених місцевих ринків і утворюється національний ринок, з характерними для нього на той час анархією, стихійністю та жорсткою конкурентною боротьбою.

Виходячи з усього цього, не можна категорично заперечувати той факт, що вже в другій половині XVII ст. Україна як територіально, так і економічно досягла певної консолідації, включаючи сюди, в першу чергу, Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщину й Запорожжя. Навіть складності політичного характеру, зокрема, на правому березі Дніпра, не могли повністю перешкодити зростанню тут кількості місцевих ринків і посиленню зв'язків між ними. Безперечно, всі частини тяжіли до Лівобережної Гетьманщини, поступово утворюючи єдиний народногосподарський організм. Повсюдно формувалися кадри національної буржуазії, а отже і загони відірваних від землі вільнонайманих працівників. Схожі процеси відбувалися й на Слобожанщині, офіційно підпорядкованій “на пряму” царському уряду. Торговий капітал на території всіх регіонів експропріював дрібних виробників, тим самим збільшуючи лави робітників.

Безперечно, подальша концентрація окремих місцевих ринків у єдиний народногосподарський організм, розвиток міської й сільської промисловості створили підґрунтя для нових, більш прогресивних форм найму. Навіть залишаючись кріпаком за соціальним походженням, батрак ранньомодерної доби своїм становищем в якості найманого робітника в промисловому виробництві руйнував підвалини натурального господарства.

Проте, на відміну від Західної Європи, звільнення дрібних виробників на території України набуло вкрай затяжного характеру, а нерідко супроводжувалося й явно регресивними явищами (наприклад, коли на мануфактурах протягом другої половини XVII — першої половини XVIII ст. поступово зростала кількість вільнонайманих працівників, а на кінець XVIII ст. їх раптово знову витіснили кріпаки). Вузькі рамки ринку праці загалом по Російській державі царська влада в XVIII ст. намагалася розширити в дусі кріпосницької практики — насильно приписати державних селян до “заводів”.

Досліджуючи питання про структурні зміни, які сталися в середовищі суспільства, не можна обійти увагою той важливий факт, що в багатьох поселеннях чітко виділялися окремі чисельно значні групи, котрі дуже широко використовували найману працю, а свої господарства пристосовували до зростаючих потреб ринку. Найбідніша частина посполитих, поступово втрачаючи всі засоби виробництва та остаточно розорюючись, наймалася до заможних господарів. Зокрема в пошуках заробітку селяни здебільшого змушені були залишати свої оселі, рідні місця й шукати роботу в містах, на промислових підприємствах, забезпечуючи останні необхідною кількістю робочих рук. Так, жителі міста Новгород-Сіверського “по своим промыслам” настільки задовольнялись працею найманих людей, “приходящих обыкновенно для найму в сей город с околичных и с великороссийских мест в довольном количестве”, що “в сискании

оних никакой трудности и помешательства в своих работах не зазнавали”⁸⁴.

Аналізуючи документальні матеріали того періоду, можна без особливого перебільшення констатувати: *більшість заможних господарств уже не могла повнокровно функціонувати без застосування праці найманих робітників*. Причому, в окремих районах такі робітники становили відносно значний відсоток у порівнянні з певними верствами населення. Зокрема, у 1763 р. лише в трьох слобідських полках (Сумському, Харківському та Острогозькому) за наймом працювало 2395 чол.⁸⁵ У 1767 р. з 1066 посполитих Пісчанської сотні Переяславського полку 89 (або 7,4%) перебували у наймах⁸⁶. У 1782 р. у Київському намісництві “слуг и работников” за різними людьми значилося 13,1 тис. осіб обох статей (не набагато менше, скажімо, ніж міщан — 18,7 тис. осіб обох статей)⁸⁷. *В окремих населених пунктах частка наймитів іноді сягала до 25% усіх жителів*⁸⁸.

Важливо зазначити, що, крім, так би мовити, традиційних наймачів робочих рук — великих землевласників (старшин, шляхтичів, монастирів, купців та ін.), дедалі частіше до найму вдавалися особисто вільні посполиті й рядові козаки. На них при цьому, як свідчать джерела, працювало в середньому від 1 до 5 чол. Нерідкими стали випадки використання рук найманих працівників у господарствах кріпосних селян. Наприклад, від одного до двох “робітників” мали на Лівобережній та Слобідській Україні кріпаки поміщиків

⁸⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 4.

⁸⁵ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 197.

⁸⁶ *Ковба И.* Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Песчанской сотни Переяславского полка по данным Румянцевской описи (1767 г.) // Труды Полтав. уч. арх. комиссии. — Полтава, 1915. — Вып. 12. — С. 41–77.

⁸⁷ Описи Київського намісництва. — С. 44–45.

⁸⁸ ЦДІА України. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 152.

Дараганів, Скоропадських, Дуніної, Нестерова, Трубецького та ін.

Наймання додаткових робочих рук «зі сторони» селянами, як правило, здійснювалося за двох умов: наявності в них більшої частини заможного господарства (навіть при кріпосній залежності безпосереднього хазяїна) і неспроможності ведення його лише власними силами (чи стараннями однієї сім'ї). Щоправда, траплялися випадки, коли й родина з достатньою кількістю дорослих і фізично міцних чоловіків наймала ще працівників для виконання різного роду допоміжних робіт. Ось один з характерних прикладів. За даними “Румянцевського опису Малоросії” 1765–1769 рр., житель сл. Суморівка (Стародубський полк) Іван Гончаренко 70-ти років мешкав у дворі, в якому була одна хата. Разом з ним проживали двоюрідний брат 50-ти років із сімнадцятирічним сином, двоє власних дорослих синів і невістка. У них було: орної землі “в двох зменах посевов ржи” на 3 чвертки, город, десятеро коней, три корови, троє телят, 11 овець, дві свині. Практично з усім господарством вони вправлялися самі. Проте для дрібної роботи додатково тримали хлопця 10 років — “родимця заграничного”, найнятого на рік⁸⁹.

Принциповими є питання про характер, види найманої праці, її оплату та регіональне поширення. Нерідко наймитування мало, так би мовити, обмежену територію. Тобто, робітники наймалися там, де постійно мешкали, або шукали тимчасової праці в найближчих населених пунктах (у межах свого полку чи намісництва). Так, більшість селян Хорольського повіту, “хотя и отлучаются по пашпортам для работ, но только в здешнія селенія”, — констатують “Географічні описи Києва та Київського намісництва 1775–1786 рр.”⁹⁰ Те

* Судячи з прізвища та ім'я — Сопрон Ларков, наймит був вихідцем не із закордону, а з інших районів України або ж із Росії.

⁸⁹ Там само. — Спр. 104 (кн. 104. — Ч. 1). — Арк. 119–119 зв.

⁹⁰ Описи Київського намісництва. — С. 78.

ж саме підтверджують і дані “Топографічного опису Чернігівського намісництва” щодо Чернігівського повіту: “Крестьяне, знающіе плотничное, столярное, каменное и печное мастерство, работают в Чернигове и по уезду у разных обывателей. В другія отдаленныя места никуда на работы не отходят”⁹¹. Зокрема, до Чернігова ходили жителі сіл Масонів, Полуботок, Котів, Півців і слобід Бобровиці, Лесковиці й Митлівки, які в основному жили за рахунок “поденных заработков” (1779–1781 рр.)⁹². Подібні факти знаходимо також в історичних матеріалах й по Новгород-Сіверському намісництву.

Проте дуже часто наймити пересікали кордони полків, намісництв, губерній і навіть країн. Так, на середину 60-х років у Переяславі налічувалося 530 найманих працівників і учнів. Серед них 58,71% були вихідцями з Переяславського полку, 10,25% — із сіл і містечок Чернігівщини, Київщини та Ніжинщини, 7,46% — з Правобережжя. Решту становили колишні жителі Лубенського, Миргородського, Гадяцького, Стародубського та різних слобідських полків, Новоросійської губернії, Лівонії, Севська, Могильова, Казані й Калуги. За соціальним походженням наймити поділялися так: колишні козаки — 35,43%, селяни — 24,94%, міщани — 12,79%, невизначена група — 18,85%. Решта припадала на вихідців з нижчих верств духовенства, підсусідків, російських поселян і солдатських дітей. Більшість із цих найманих працівників зосереджувалася в маєтках старшини (214 чол.) і монастирів (124 чол.)⁹³. Аналогічним був стан справ і на Слобожанщині. Земельні власники Острогозької провінції, наприклад, доводили в 1767 р. до відома членів

⁹¹ Шафонский А. Указ. соч. — С. 227.

⁹² НБУВ. ІР. — Ф. 2. — № 13697. — Арк. 9–10.

⁹³ Ковальський І.С. Генеральний опис 1765–1769 рр. — джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні // Укр. іст. журн. — 1962. — № 2. — С. 100.

Комісії для створення проекту нового Уложення: “С начала поселения слободских полков ... бывшие в сем пределе на житьи предки наши, дворяне и старшины, а после их и мы, именованные, следуя древнему обыкновению, каждый по необходимой надобности своей, принимал к себе в услужение по договору за заплату как из черкас, так и из других наций вольных людей без всяких письменных обязательств”⁹⁴.

У свою чергу, в пошуках заробітків для існування місцеві жителі змушені були залишати межі Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини. Здебільшого шлях їм стелився на Дон і південь України. Інколи вони добирались і в найбільш віддалені місця Російської імперії. Так, житель с. Вайтушів (Батуринська сотня) А. Кобицький їздив у другій половині 60-х років XVIII ст. до Астрахані на заробітки, для чого отримав і паспорт⁹⁵. Особливого поширення це явище набрало на кінець століття, охопивши майже всі українські регіони. Ось кілька характерних прикладів. Козелецький повіт: “А для работы некоторые отходят по пашпортам на донскія станицы и отправляют тамо работу около рыбных ловель”. Переяславський повіт: “Имеющие скот выходят по пашпортам для промыслов за рыбою в донскія станицы и за солью в Крым. И подряжаются к свозкам транспортов и провіанта. А пешіе идут так же для зароботков в донскія места, где зарабатывают при заводах рыбной ловли и в косбе трав”. Миргородський повіт: “Скот и хлеб продают в здешних местах, а не имеющие ремесла жители отходят по пашпортам на полгода и на год для зароботков Новороссійской и Азовской губерній и донских станиц в разные места”⁹⁶. У ці ж місця направлялися на заробітки жителі таких повітів Київського намісництва: Пирятинського, Лубенського, Голтвян-

⁹⁴ Сборник Российского исторического общества. — СПб., 1888. — Т. 68. — С. 302.

⁹⁵ ЦДАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 5695. — Арк. 1–6.

⁹⁶ Описи Київського намісництва. — С. 58, 65, 75.

ського, Градизького, Золотоніського. Лише в Київському повіті окремі селяни й міщани наймалися “для свозу разных товаров, привозимых из-за границы в Малую Россію”⁹⁷.

У Чернігівському намісництві більшість посполитих, як уже зазначалося, наймитувала у своїй місцевості, “зарабатывая у имущественнейших”. Проте немало з них також відправлялося “для работ” на Дон, а ще — “под извоз” тютюну, городини, фруктів у Москву, Могильов, Кременчук, Черкаськ і “прочія места”; їздило по сіль і солону рибу “в Таврику”; наймалося “под сенокосы” в Полтавський повіт⁹⁸. У Новгород-Сіверському намісництві, як свідчить його опис 1779–1781 рр., не було масового відходу населення на Південь. Жителі ж Харківського намісництва “по паспортам и по кормежным для промыслов на Дон за рыбою и солью, нанимаются на волах для отвозу в разные места фур и для отгону покупаемого в Россію скота; другіе же ходят для зарабатыванія в Екатеринославское наместничество, також и на Дон”⁹⁹.

У зв’язку з цим виникає кілька запитань. Вище вже йшлося про те, яку жорстку політику проводив царський уряд і старшинська адміністрація щодо селянських переходів у другій половині XVIII ст., як негативно й гостро реагували на втечі посполитих великі землевласники. *Тоді звідки ж бралися наймити? Де конкретно і на яких умовах використовувалася їхня праця?*

А. Слюсарський, на підставі аналізу історичних матеріалів Слобожанщини, дійшов висновку: *застосування вільнонайманої праці у господарствах заможних козаків і селян було*

⁹⁷ Там само. — С. 52.

⁹⁸ Шафонский А. Указ. соч. — С. 408, 441, 501, 557, 560 та ін.

⁹⁹ Топографічний опис Харківського намісництва 1785 року // Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — К., 1991. — С. 97.

поширенішим, ніж у маєтках державців¹⁰⁰. У цілому таке твердження не є безспірним. Зокрема, не зовсім ясно, що у даному випадку потрібно брати за мірило: чи кількість господарств, де використовувалася наймана праця (тоді, зрозуміло, їх було більше у посполитих і козаків), чи кількість робітників у них, що працювали по найму. Адже не можна, скажімо, порівнювати один великий маєток державця, в якому було зайнято десятки, а то й сотні робочих рук “зі сторони”, з, як правило, 1-3, рідше — 4-5 наймитами селянина чи козака. А куди тоді віднести підприємства купців, де в багатьох випадках використовувалася головним чином наймана праця? Разом з тим, слід визнати й таке: великі землевласники, маючи достатню кількість залежних селян, економічно не завжди були зацікавлені у використанні вільнонайманої праці, що досить легко замінювалася підневільною або напівпідневільною.

Офіційно “йти в найми” селяни мали право з письмового (рідше усного) дозволу свого поміщика. Такий дозвіл найчастіше давався тоді, коли малоїмущі посполиті “сиділи” на чинші й мусили сплачувати повинності грошима. Значний контингент постійних, сезонних і поденних робітників рекрутувався з тих груп посполитого населення, які мали певну юридичну можливість відносно вільного пересування й виконували менший обсяг ренти: тобто, з підсусідків, “шукачів козацтва”, селян “спірних” і частково державних та купецьких маєтків.

Своєрідні форми наймання існували в сільському господарстві. Наприклад, у Миргородському повіті заможні особи, які мали в своєму розпорядженні достатню кількість робочих рук власних селян, обходилися в основному їх підневільною працею. Інші ж, хто вирощував значні врожаї, але

¹⁰⁰ *Слюсарский А.Г.* Социально-экономическое развитие Слобжанщины. — С. 196.

не міг самостійно їх зібрати, наймали сторонніх людей і платили їм натурою: “Все сіи работы (сільськогосподарські. — *О.Г.*) производят некоторые своими домашними, а другіє, не имея людей, а имея довольно посеvu, отдают сжинать и упрятывать сторонними с третьяго от зажону снопа, а в вымолоте шестую и седмую долю чистаго зерна отдают же”¹⁰¹.

Дещо інші умови наймання існували в Чернігівському повіті. Там, “если у кого не свои мужики молотят, то дают сторонним десятую часть вымолоченного хлеба и притом кормят и поят своею харчью”¹⁰². Також ті, у кого було недостатньо орних земель, наймали “оныя: или с половины, так, что он вспашет, а хозяин половину своими семенами засеет, а *такіє называються сполники*; или с копы, то есть, он должен сам всю землю вспахать, своими семенами засеять, сжать и хозяину в двор свезть, и за то дает ему ржи четвертую или пятую, а яроваго седмую или осьмую копу, и *называются такіє земледельцы скопичи*. Сенокосы берут с половины, то есть, весь сенокос сами косят, сено складут и хозяину половину в двор привезут, и *называются сполники*”¹⁰³.

У Борзнянському повіті “сторонніє” посполиті, “смотря по урожаю”, за працю брали кожний четвертий, п’ятий або шостий сніп (копу) (“то есть: хозяин получает три, а жнец четвертую (копу. — *О.Г.*), и так далее”), а місцеві жителі працювали з половини зібраного ними врожаю¹⁰⁴.

Причому, коли на селі для виконання певних господарських робіт люди часто-густо наймалися поденно чи на сезон, то в містах, як про це свідчить “Топографічний опис Харківського намісництва”, в основному — поденно¹⁰⁵. На Сло-

¹⁰¹ Описи Київського намісництва. — С. 73.

¹⁰² *Шафонский А.* Указ. соч. — С. 225.

¹⁰³ Там же. — С. 226.

¹⁰⁴ Там же. — С. 406, 407.

¹⁰⁵ Описи Харківського намісництва. — С. 43.

божанщині землевласники, наймаючи собі женців і косарів, нерідко платили їм за зроблене грошима (очевидно, це було головним чином тоді, коли наймачем ставав не селянин, а поміщик)¹⁰⁶.

Дедалі ширшого використання праці вільнонайманих робітників вимагало не лише землеробство, а й місцеве тваринництво, що розвивалося. Зокрема, для догляду за худобою потрібні були погоничі — і не тільки тимчасові, а й постійні, бо не кожна родина, та ще й в умовах жорстокої панщини, могла впоратися з цим самостійно. Тому залучалися наймити. За відповідну працю їм платили грошима, одягом, їжею — тобто забезпечували можливість існування у господарстві хазяїна.

Нерідко найбідніші верстви сільського населення, позбавлені засобів виробництва й землі, змушені були назавжди поривати із життям землеробів чи тваринників і найматися на різного роду промислові підприємства. Там умови праці та існування були, як правило, гірші, ніж у сільськогосподарському виробництві. Так, більш-менш заможні посполиті монастирських сіл Дегтярівки, Кудлаївки, Ігнатівки, Карасівки, Курилівки, Лоски (Новгород-Сіверське намісництво, 1779–1781 рр.) мали “главнейшее упражненіе” в хліборобстві й заготівлі сіна на луках, а “беднейшіе” — наймалися в “работники” у Новгород-Сіверську “разним работам, и особливо на известніе заводи”¹⁰⁷.

В означений період на підприємствах дуже часто поряд з найманою використовувалася й праця залежних від власника мануфактури посполитих. Звернімось до прикладу, про який частково вже йшлося вище. Наприкінці XVIII ст. неподалік с. Араповичі (Новгород-Сіверське намісництво) на березі р. Десни діяло кілька вапняних “заводів”: 1-й — військового

¹⁰⁶ Записки новооскольского дворянина И.О. Острожского-Лохвицкого (1771–1846 г.) // Киевская старина. — 1886. — № 2. — С. 350–370.

¹⁰⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 10.

товариша Т. Лаврененка, де були зайняті лише наймити; 2-й — бунчукового товариша А. Рачинського, що функціонував стараннями найманих людей і підсусідка з “бездвірною” хатою “при сем заводе”; 3-й — графа К.Г. Розумовського, на якому відробляли піддані “его сіятельства”; 4-й — київського Софійського монастиря, де повинність відбували монастирські селяни; 5-й і 6-й — бунчукового товариша, вїйта новгород-сіверського І. Тамиловського та полковника А. Лобисевича — тут роботу виконували наймані люди; 7-й — Гамаліївського монастиря — з працею “подданных монастырских”¹⁰⁸.

Як видно з наведених прикладів, на приватних, зокрема, старшинських, підприємствах по виробництву вапна головним чином використовувалася праця наймитів, а на монастирських — підневільних селян. Останнє стосується й мануфактури колишнього гетьмана Лівобережної України К.Г. Розумовського. Такий стан речей пояснюється, ймовірно, тим, що в руках одних зосереджувалася велика кількість залежних посполитих, інші ж відчували явну їх недостатність. Проте навіть за наявності значної чисельності підданих інколи додатково використовувалася ще й праця найманих робітників. Так, на вапняному “заводі” новгород-сіверського Спаського монастиря поблизу с. Горки — маєтку того ж монастиря — “работы” здійснювалися “монастирскими поданными и по найму из стороны”. Рядовим працівникам тут платили по 2 крб., а майстру — 3 крб. Загалом на підприємстві біля “печей” працювало 12 робітників і 2 майстри¹⁰⁹.

Відомі випадки, коли на окремих промислових підприємствах поряд із сотнями вільнонайманих працівників і залежних селян залучалися люди (в тому числі й вихідці із сіл), засуджені до покарання за різні кримінальні вчинки — т.

¹⁰⁸ Там само. — С. 7.

¹⁰⁹ Там само. — С. 8.

зв. “колодники”. В основному їх використовували на підсобних роботах. У даному разі безпосереднє виконання вируку замінювалося примусовою (обов’язковою) працею на виробництві. Зрозуміло, що психологічно це негативно позначалося як на внутрішньому стані всіх працюючих, так і на стосунках між ними, викликало в людей відповідні реакції. Такого роду явище, наприклад, мало місце в середині XVIII ст. на цегельнях К.Г. Розумовського. При цьому звертає на себе увагу той факт, що наймана праця там була набагато продуктивнішою, ніж підневільна: фактично в 1,5 рази¹¹⁰.

На території українських регіонів наймана праця набула поширення майже в усіх галузях промисловості, засвідчуючи цим зародження й розвиток у них буржуазного способу виробництва¹¹¹. Характерною рисою для даного періоду стало те, що вона поступово проникала в економічну й соціальну сфери життя сіл, слобод і містечок, впливала на характер ведення господарства навіть у невеликому за розміром поселенні. Як видно, зокрема, з “Опису Новгород-Сіверського намісництва”, при слободі Домотканів, власності генерального осавула І.Т. Журавки, існували вапняний і цегельний “заводи”, де працювали посполиті “с заплаотою, как и на протчих таковых же заводах, а делаемую известь продают байдаками в Кіеве, Переяславе и других местах, кирпич же — новгородским жителям”¹¹². Мешканці хуторів Псарів-

¹¹⁰ *Нечипоренко П.* Фабрики К.Г. Розумовського на Посем’ї // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К., 1927. — Кн. 11. — С. 125, 196.

¹¹¹ *Голубуцкий В.А.* К вопросу о промышленном предпринимательстве в помещичьем хозяйстве Левобережной Украины во второй половине XVIII в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. — М., 1961. — С. 88–95; *Пономарьев О.М.* Развитие капиталистических отношений у промышленности Украины XVIII ст. — К., 1971. — 183 с.

¹¹² Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 14.

ський, Зайцевський, Потютківщина заробляли собі на хліб частково “зажоном” у навколишніх селах, а частково “по винокурнях своїх владельцов”¹¹³. У багатьох населених пунктах відводилися спеціальні хати, призначені для проживання в них “робітних людей”¹¹⁴.

Про те, наскільки зросла у другій половині XVIII ст. потреба в праці наймитів, може свідчити й спеціальний універсал К.Г. Розумовського від 15 вересня 1763 р., де йшлося про жебраків і бродяг, у тому числі й підлітків. Таких осіб пропонувалося приймати на мануфактури, платити їм харчами, одягом, грішми, а також надавати “жительство основательное и выгодное”¹¹⁵.

Поступово серед наймитів склався окремий прошарок — так звані “служителі”, які взагалі не мали ніякого власного господарства, а оселялися на постійне проживання у помешканні державця. Зокрема, при дворі поміщика Фридрикевича в с. Подолів (Ніжинський полк) у 60-х роках налічувалося 14 таких “служителів”. Дев’ятьом з них він платив щорічно грошима (від 2 до 10 крб.), іншим — лише “пропитанием”¹¹⁶.

Інтенсивне зубожіння селян і розорення їхніх господарств зумовили надлишок робочих рук. Уже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. промислово-мануфактурні заклади Лівобережжя й Слобожанщини не могли забезпечити працею всіх наймитів. У зв’язку з цим в Україні (особливо в південних регіонах) формувалася ціла мережа робітничих ринків, де збиралися заробітчани, зокрема, вихідці із сіл.

¹¹³ Там само. — С. 29.

¹¹⁴ Там само. — С. 30, 32, 213.

¹¹⁵ Нечипоренко П. Указ. соч. — С. 203–204.

¹¹⁶ *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: Некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. — К., 1988. — С. 16.

Широке використання найманої праці в господарствах міцних хазяїв, постійне збільшення поставок продукції землеробства й тваринництва на ринок створювали для заможних прошарків сільського населення всі необхідні умови для нагромадження значного капіталу, а потім і вкладання його в різні галузі виробництва та торгівлі. Поступово чимало посполитих перетворювалося на заможних промисловців і купців. Серед них були й відомі згодом родити Яхненків, Макух, Іванют та інших.

Наймання робочої сили давало деяким кріпосним селянам можливість уникати частково, а то й повністю виконання повинностей на свого землевласника. А.Г. Слюсарський у своїй праці навів такий приклад. Посполитий с. Павлівки (Ізюмський повіт) Г. Шершавий, який мав під час жнив відпрацювати панщину на свого поміщика П. Замятню (орати його землю), послав замість себе виконувати цю роботу свого робітника з плугом і спеціально найнятого селянина з парою волів. А сам Шершавий продовжував у цей час займатися власним господарством (1798 р.)¹¹⁷.

В досліджуваній період дедалі частіше зустрічалися українські села й хутори, жителі яких фактично не займалися сільським господарством, зосередившись лише на промислах (причому, виконання всіх пов'язаних з певним виробництвом операцій забезпечувалося місцевими найманими кадрами, які працювали на своїх розбагатілих односельців). Так, мешканці с. Стара Гута (Новгород-Сіверське намісництво) взагалі не мали “упражнения в хлебопашестве”: багаті жили за рахунок гуральництва при допомозі найманих людей, що були “того ж села жителями”, а “прочіе ж, кои винокурения производит не в состояніи”, існували завдяки заробіткам “у производящих винокурение”. Подібна ж ситуація склалася

¹¹⁷ Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 198–199.

і в с. Нова Гута (1779–1781 рр.)¹¹⁸. Посполиті хутора Пастух працювали “законом” на винокурні в с. Басівка¹¹⁹.

На території Харківського намісництва на середину 80-х років XVIII ст. набуло масового поширення довготривале наймитування, коли жителі: “...нанімаються погодно в работники, для сего отходят в другіе города с данными им паспортами”; “для работы отходят в другіе города и селеніи”¹²⁰.

Відхід від землеробства і тваринництва певної частини населення, масове вивільнення робочих рук і в зв’язку з цим поширення наймів, як головного засобу до існування, поступово змінювали соціальний вигляд деяких сіл, слобод і містечок, сприяли формуванню в них нових станових груп. Це, в свою чергу, породжувало й деякі незвичні явища в їх економічному житті. Так, відсутність належної кількості орної землі, городів і несприятливі умови ведення власного господарства, траплялося, робили всіх жителів певного поселення відверто “паразитуючими елементами”, які існували здебільшого за рахунок чужої праці. Бо як ще можна назвати “оригінальне” явище, документально зафіксоване, зокрема, в с. Попівка (Шептаківська волость): “...Обыватели сего села ведут промыслы, именно: накупив в местечке Симеоновки дегтю и деревяной разной посуды на торгах с привозимых туда из разных мест, возят на перепродаж (підкреслено нами. — *О.Г.*) в степніе места в полка Лубенскій и Нежинскій и тамо за деньги продают, а большою частью меняют на хлеб в отсып”. Частково це можна пояснити тим, що “к селу земли пахотной мало, а сенокосов и того менее”¹²¹. За виручені гроші згадані “комерсанти” частково наймали луки та орну землю у мешканців сусідніх сіл.

¹¹⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва. — С. 152.

¹¹⁹ Там само. — С. 514.

¹²⁰ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. — С. 107, 110.

¹²¹ Там само. — С. 15.

Коли б це був поодинокий випадок, про нього можна було б і не писати. Проте факти свідчать про інше. Подібне відбувалося і в с. Лизунів тієї ж волості. Його мешканці, говориться в документі, “лучшим же себе промыслом имеют, то что накупив на торгах в селе Семяновки (очевидно, те саме село, що й у першому прикладі. — *О.Г.*) и волости Перелюбской в Перелюбе, в селе Прибине и других діогтю и деревяной разной посуды, возят все то в сумські полки и тамо діоготь продают на деньги, а посуду деревяную меняют на разной хлеб в отсыпь, то есть за каждую посуду дают ржи столько, сколько в покупаемую войти может, а гречи в двое противу того. Сами оне покупают десяток ведр от 30 до 40 копеек, за кои выменивают хлеба вышесказанным образом мерою полчетверти”¹²².

Як бачимо, дуже непростий засіб забезпечення себе “хлібом насущним”. У сферу діяльності несаможиттєвих у господарському відношенні жителів одного села були економічно втягнуті мешканці декількох інших населених пунктів (причому, окремі з них знаходилися на Слобожанщині, тобто на досить значній відстані).

Документи другої половини XVIII ст. свідчать про те, що фактично всі групи посполитих (приватні, державні, монастирські і т. д.) брали участь у процесі поширення найманої праці: окремі з них або наймалися до заможних хазяїв, або ж самі наймали робітників для ведення власного господарства. За панування кріпосницької системи виробництва продаж робочої сили мав при різних умовах неоднаковий характер. Відзначимо такий факт: чим меншою була залежність особи, що наймитувала, тим вільніше (частіше, більше) вона могла продавати свою працю. При цьому безпосередня платня робітникам також визначалася нерівномірно і залежала, як правило, від віддаленості місця виходу робітної людини,

¹²² Там само. — С. 19.

чисельності працівників, які пропонували себе в наймити, врожайності в поточному році (при високому врожаю різко зменшувалася кількість вільних від роботи рук) і т. д.

Таким чином, можна констатувати: наймитування серед безпосередніх виробників стало не лише типовим явищем, а й у більшості випадків невід'ємною складовою господарювання. Поступово вимальовувався ринок постійної робочої сили. А це, в свою чергу, свідчило про формування національних кадрів сільської буржуазії, з одного боку, та сільського пролетаріату — з іншого. Водночас цей процес не міг відбуватися без накопичення значного капіталу. При цьому “новий” господар шукав на ринку не лише знаряддя та засоби виробництва, які перетворював на свою власність, а й особливий товар — робочу силу.

Розділ 3.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ Й ПОШИРЕННЯ ВІЛЬНОНАЙМАНОЇ ПРАЦІ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Специфіку соціально-економічного розвитку правобережного регіону, на відміну від Лівобережжя й Слобожанщини, які входили до складу Російської імперії, зумовлювало декілька факторів: по-перше, перебування в складі католицької Речі Посполитої (від 1667 р. до кінця XVIII ст.); по-друге, надзвичайно часте чергування періодів господарської розрухи (нерідко зумовлене зухвалими міжусобними діями заможних шляхтичів), епідемій, голоду, спустошень, викликаних, насамперед, військовими подіями, і часом певного відновлення народного життя. Все це супроводжувалось масовими грабунками можновладців і посиленням гноблення посполитих. Означені обставини посилювали і прискорювали на території Речі Посполитої процес занепаду, який особливо помітно почав проявлятися від середини XVII ст.¹ З іншого боку, спостерігалось порівняно вузьке застосування вільнонайманої праці, котру значною мірою

¹ История Польши. — М., 1954. — Т. 1. — С. 264; *Чухліб Т.В.* Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII–XVIII ст.) // *Історія українського селянства. Нариси в 2-х т.* — К., 2006. — Т. 1. — С. 263–279.

компенсували руки поземельно чи особисто залежних посполитих.

Слід зазначити і ту обставину, що через брак належної кількості першоджерел, дослідники по-різному оцінювали рівень застосування вільнонайманої праці в народному господарстві Правобережжя. Зокрема, О. Баранович писав про використання в ремеслі та промислах Волині XVIII ст. головним чином кріпаків². В. Маркіна, посилаючись на думку І. Гуржій про поширення найму в Україні XVIII ст. в основному в роботах, що вимагали високої кваліфікації³, досить не виразно висловилася щодо нього в межах правобережного регіону. Як зазначила вчена в Брацлавському, південній частині Волинського, Подольського воєводствах у другій половині XVIII ст. *за вільним наймом інколи працювали не лише ремісники, але й чиншові селяни та бурлаки*. Водночас селяни краю долучались до робіт у фільварках, підприємствах маєтків, панських господарствах за винагороду (?), яка рідко наближалася до платні вільнонайманої праці⁴.

Дещо плутано, на наш погляд, з цього приводу писав А. Барабой. Згідно його сентенцій, з “тяглових” підданих, що виконували кілька днів на тиждень панщину, важко було сформувати кадри постійних доглядачів і погоничів худоби, не виходячи за межі “традиційних” стосунків: пан-кріпак. Тому-то заможні господарі не могли обходитись без найму. На думку історика, за кріпосницьких умов у всіх великих

² Баранович О. Нариси магнатського господарства на Півдні Волині у XVIII ст. — К., 1930; Його ж. Магнатское хазяйство на юге Волини в XVIII в. — М., 1955. — 183 с.

³ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К., 1954. — С. 209.

⁴ Маркіна В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). — К., 1961. — С. 190–191.

маєтках Правобережної України, а також у більшості середніх і навіть деяких дрібних, поряд з панщиною вживалася наймана (вільна — ?) праця постійних або сезонних робітних людей. Проте найм (примусовий — ?), зокрема у вигляді поденної праці, відігравав вирішальну роль тільки в окремих галузях, наприклад, у виробництві буряка. А вже в хліборобстві (головної продукції поміщицьких господарств Правобережжя) на перше місце виходила підневільна праця селян — панщина. Причому, “щоденні наймані робітники, — наголосив учений, — набиралися з кріпосних селян”⁵.

Як загальні риси ці положення можна прийняти, хоча на практиці не все відбувалося так однозначно “чисто”, бо навіть у хліборобстві в окремих випадках застосовувалася праця вільнонайманих робітників (наприклад тоді, коли не вистачало панові рук своїх підлеглих селян), про що свідчать тогочасні джерела.

Також необхідно звернути увагу і на таке: названий вище автор змістив ряд понять, пишучи про економічний характер найму в поміщицьких маєтках. Зокрема він однозначно вважав: “*Праця вільнонайманих робітників* (колишніх солдатів, міщан, державних селян, пришлих селян і т. д.) була працею *по капіталістичному найму* (?). Такою ж врешті решт слід визнати працю на поміщицьких полях селян, які відробляли належну панщину і одержували за свою *додаткову роботу* (?) грошову платню або четвертий сніп (тобто, виходить, що кріпак не відірваний від землеробства “тимчасово” перетворювався на вільнонайманого виробника? — О.Г.). Навіть не оплачена праця цих людей набирала характеру оплаченої (?), що властиве саме для найманої праці капіталістичної формації”⁶. Тим самим А. Барабой явно

⁵ Барабой А.З. Про характер найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної України (перша половина XIX ст.) // Укр. іст. журн. — 1962. — № 4. — С. 126.

⁶ Там само. — С. 127.

перекрутив деякі положення класиків марксизму-ленінізму, на праці яких він посилається. Далі він продовжив у тому ж дусі: “...По суті витрати на заробітню платню для цих робітників були вже *перемінним капіталом поміщиків (?)*, авансовим не для виробництва споживчих вартостей, а для відтворення самого капіталу в поширеному масштабі, для одержання додаткової вартості через систематичний продаж продукції на ринку, що перетворювався на зиск”. І ще раз: “Праця постійних (річних або піврічних) *економічних служителів з кріпосних селян (?)* даного поміщика була *воднораз і підневільною і працею по капіталістичному найму (?)*”⁷.

На жаль всі ці аспекти залишаються до кінця не з’ясованими і в новітній вітчизняній історіографії.

Зазначимо, що за особливостями соціально-економічного становища жителів Правобережжя, можна умовно виділити декілька окремих районів. Так, на півдні й сході Київщини та Брацлавщини визиск селян становив найменший рівень, що обумовлювалось вигнанням звідси на деякий час польських магнатів і шляхти, а також помітним послабленням позицій Католицької церкви. На Поділлі, Волині та північних повітах Київського воєводства гніт селян досяг найвищого показника. Тут домінувала відробіткова форма ренти, хоча вона і співіснувала з продуктовою та грошовою.

Специфікою розвитку Правобережної України слід вважати і те, що тут нараховувалось всього кілька десятків магнатських родів, яким “традиційно” належала майже вся повнота майнових і політичних прав, хоч на законодавчому рівні в тогочасних суспільних реаліях вони були політично хиткими⁸. На період інкорпорації регіону до Російської

⁷ Там само.

⁸ Див.: Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 257–265; Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — Біла Церква, 2002. — С. 15.

імперії й перші роки потому їм, а також Римо-Католицькій церкві належало від 4 до 6 млн. десятин землі з близько 3 млн. душ кріпаків на ній⁹. Зокрема на Київщині найзакордоннішими значились графи Браницькі, на Уманщині, Брацлавщині й Поділлі — Потоцькі, на Волині — Чарторийські. Вони володіли сотнями сіл і містечок. Мало в чому їм поступалися Сангушки, Ржевуські, Оссолінські, Жевуські та деякі інші. При їх дворах, правда, не пориваючи зв'язків із власним господарством, працювали десятки осіб, яким виплачувалась регулярна платня. Хоч це явище і не можна назвати вільним наймом, але така форма взаємовідносин між паном і його посполитим слід вважати більш прогресивною ніж, скажімо, панщина. Практично жодне велике господарство не обходилося без худоби. А догляд за нею потребував постійних, у тому числі й найманих робітників, особливо в ході літніх польових робіт.

Масового поширення набуло використання вільнонайманих робітних людей на будівництвах і ремонті промислових підприємств, житлових споруд (у тому числі й палаців), фортифікацій, ставків тощо¹⁰.

Загально поширений “консерватизм” у взаємовідносинах між паном і кріпаком у великих маєтках залишав агротехніку на допотопному рівні, що не забезпечувало високу врожайність основних культур.

Не сприяв розвитку народного господарства і той факт, що більшість населених пунктів перебувало в безпосередній залежності магнатів і заможної шляхти. Наприклад на момент інкорпорації Правобережжя до Російської імперії

⁹ Гудь Б. Українці-поляки: хто винен? У пошуку першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ століття. — Львів, 2000. — С. 38, 127.

¹⁰ ЦДІАК України. — Ф. 49. — Оп. 1. — Спр. 1830, 1831, 1877, 2087.

налічувалось 289 приватних і всього 23 державних містечок¹¹. Навіть повітові міста Ямпіль і Могилів на початку XIX ст. продовжували належати великим землевласникам, а ситуація з містечками практично не змінилась аж до початку XX ст. На відміну від Лівобережжя та Слобожанщини, де влада намагалася виокремити в містах міщан, на Правобережжі спостерігалось постійно домінуюче зростання серед “справжніх” городян представників сільського стану. Зокрема в Подільській губернії до міщан навіть у кінці XVIII ст. королівські привілеї зараховували мешканців більшості міст, які так і не відійшли від сільського господарства й фактично залишалися селянами, навіть утримували худобу, птицю тощо¹². А це, в свою чергу, зрозуміло, не сприяло поширенню вільнонайманої праці.

І, навпаки, цьому прогресові сприяло звільнення залежних груп населення міста чи містечка від усіляких панських повинностей і податків, наприклад, коли ті були задіяні в сфері будівництва. Так, за постановою Ямпільського повітового суду в місті звільняли від повинностей і податків усіх підданих, які працювали за наймом, “як у всіх містечках правобережних заведено”¹³.

Не залишались осторонь процесу поширення найму, в тому числі й вільного, володіння місцевих монастирів, вищого духовенства. Найчастіше він існував у двох формах: сезонній і постійній. Хоча в його основі була примусова праця. Проте протягом кінця XVII–XVIII ст., особливо в другій половині XVIII, вільний найм набирав усе більших

¹¹ *Воронин А.* Записки о владельческих городах и местечках Юго-западного края. — К., 1869. — Ч. 1. — С. 41.

¹² *Задорожнюк А., Реєнт О.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. — К., 2008. — С. 54, 68.

¹³ *Кравченко І.* Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX ст. — К., 1929. — С. 89.

масштабів. Зокрема церковники укладали контракти про вільний найм з робітними людьми для вирубки та сплаву лісу, обробки деревини, виготовлення поташу, дьогтю, смоли тощо, тобто для таких робіт, де потрібні були більш-менш підготовлені особи і не тісно пов'язані з власними господарствами. Водночас слід констатувати: представники заможного духовенства, прагнули до максимального використання робочої сили монастирських селян. Так, основні виробничі потреби Почаївської церкви вдовольняли медовари, пивовари, теслі, ковалі, столяри, чоботарі, кравці, чинбарі, друкарі, палітурники, свічкарі, іконописці, позолотники та інші спеціалісти з власних підданих¹⁴. Однак, монастирі, які не мали своїх кріпаків на Правобережжі, наприклад, православні, не могли не вдаватися до вільного найму, принаймні, сезонних сільськогосподарських робітників. Низький рівень продуктивності панщини, а також масові втечі кріпаків змушували шукати “на стороні” допоміжну силу навіть такої особи, як київський католицький єпископ¹⁵.

Характеризуючи рівень застосування вільного найму в монастирських володіннях, для нас особливо важливим є висновок, який зробив О. Крижанівський: “...Окремі галузі церковної промисловості, особливо рудницька справа, лісові промисли сприяли загальному економічному пожвавленню на Правобережній Україні, *розвитку там ринку вільнонайманої праці*”¹⁶.

¹⁴ Хайнацкий А.Ф. Почаевская Успенская лавра: Историческое описание, с приложением документов. — Почаев, 1897. — С. 122–123.

¹⁵ Крижанівський О.П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII — перша половина XIX ст. — К., 1991. — С. 49.

¹⁶ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: В 3-х кн. — К., 1994. — Кн. 3: Кінець XVI — середина XIX століття. — С. 167.

Отже, вчений висловив думку про процес формування ринку вільнонайманої праці навіть в окремо взятому, не дуже розвинутому економічно, українському регіоні.

І такий висновок зроблений на підставі монастирського господарства, незважаючи на те, що, за словами самого автора, “правобережна церква великим промисловцем не була”¹⁷.

Від себе ж зауважимо: навіть у середині XVIII ст. у багатьох економічно потужних панських маєтках, скажімо, у такій галузі, як лісові промисли, продовжувала масово використовуватися праця кріпаків і лише поодинокі вільнонайманих робітних людей. Однак про це мова піде згодом.

Необхідно зазначити, що вже в XVII ст. більш-менш чітко вирізнялися й райони окремих промислових галузей. Так, Полісся (Північна Київщина) і Волинь перетворились на місцевості залізоровної й залізообробної промисловості, чому сприяли багаті родовища болотної руди. Зокрема на Волині рудні діяли поблизу Луцька та Житомира, на території Київського Полісся – біля Овруча, Радомишля, Ракитного, Чорнобиля та деяких інших населених пунктах. Полісся фактично до кінця XVIII ст. залишалось головним осередком металургійної промисловості України¹⁸. Навіть у менш розвинутих господарствах монастирів, де відшукали родовища червоного чи бурого залізняка та болотних руд, а також була в наявності належна кількість деревини (для дров і виготовлення вугілля) та відповідні водоймища для влаштування водяних двигунів, функціонувало чимало профільних підприємств. Керували виробничими процесами на руднях і гамарнях майстри, нерідко вільнонаймані, з якими

¹⁷ Там само.

¹⁸ Голобуцький В.О. Економічний розвиток України в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи господарства і розвитку капіталістичних відносин (XVIII ст.) // Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т. – 4-х кн. – К., 1983. – Т. 1. – С. 212.

господар укладав спеціальну угоду. Найчастіше мова йшла про фільваркове господарство, власники яких, спираючись на тодішнє право в Речі Посполитій на земельні надра, здебільшого брали плату від рудників-ориндарів як грошима так і залізними виробами¹⁹.

В різні періоди, більш вдалі для економічного розвитку, на території Полісся діяло понад 500 рудень, з них лише в Київському воєводстві — близько 200 (1790–1791)²⁰.

Деяке уявлення про характер і поділ праці на руднях дають профільні підприємства в маєтку родини Вороничів під Трояновим. У 1748 р. тут функціонувало 5 рудень, на яких працювало 111 осіб, з них 6 майстрів, 30 ковалів, 25 димарів, 15 коритарників. З великою вірогідністю можна твердити, що більшість фахівців була найнята за контрактом, з чітко визначеним поділом праці. Через 10 років під Трояновим і в найближчих селах діяло вже 9 рудень. Причому, на них з'явилися спеціалісти нових галузей виробництва: кустарі-цвяхарі²¹.

В останній чверті XVIII ст. у межах поліського регіону помітно розвивалося доменне виробництво: “заводи” Високопичанський, Кропивнянський, Чижівський (1773), Городський (1778). Від рудень, на яких використовувались сиродутні горна для виготовлення кричного заліза, вони різнилися більшими розмірами і наявністю доменних печей для виплавки чавуну²². Так, мануфактура Висока Піч, за підра-

¹⁹ *Козловский П.Г.* Землевладение и землепользование в Белоруссии в XVIII — первой половине XIX в. — Минск, 1982. — С. 24.

²⁰ *Середенко М.М.* Чорна металургія України. 1917–1957. — К., 1958. — С. 8.

²¹ *Маркіна В.О.* До питання про зв'язок магнатського господарства Правобережної України з ринком (Друга половина XVIII ст.) // Вісник Київського університету. — 1959. — № 2. — Серія історія та філософія. — Вип. 1. — С. 88.

²² *Орловський Б.М.* Залізорудна промисловість України в дореволюційний період: Історико-економічний нарис. — К., 1974. — С. 18, 19.

хунками В. Голобуцького, могла виробити в 10 разів більше чавуну і заліза, ніж найпотужніша рудня. Лише в 1797 р. на ній, за допомогою 90 робітників, було виплавлено 10800 пудів продукції²³. Очевидно, тут застосовувався як вільний, так і примусовий найм.

На Поліссі також активно розвивались лісництво та лісові промисли. Хоча про них маємо обмежену інформацію, але наявні факти свідчать: більшість лісів перебувало в приватному володінні, а тому в сільських промислах найчастіше використовувалась праця кріпаків і лише зрідка вільнонайманих робітників. Серед останніх міг опинитися, наприклад, лісничий, котрий як правило, повинен був мати належні фахові знання та відповідні фізичні можливості для виконання служби. На Волині, за деякими даними, оплата їх праці здебільшого здійснювалася як грошима, так і натурою (бо людина, що мешкає і доглядає в лісі, практично не могла успішно займатися власним господарством). Зокрема, його платня за рік на Вишнівеччині в середині XVIII ст. становила 150 злотих*, “ординарії” жита, вівса, ячменю, пшениці, насіння, гороху, 136 четвериків гречки** тощо. Лісничий безпосередньо підпорядковувався економові магнатського помістя, як і всі інші працівники в окремих галузях господарства, хоча ті й були кріпаками²⁴.

Наявність великого масиву лісів сприяла активізації поташного промислу, який у свою чергу, сприяв скляному і текстильному виробництвам. Близько 20 поташних буд діяло на Волині, це найбільше серед регіонів Правобережжя. Річна

²³ Голобуцький В.О. Вказ. праця. — С. 213.

* Zloty — як польська грошова одиниця поширювався в XVI–XVIII ст. на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої. В означений у тексті період сягав вартості 20 коп.

** У XVIII ст. один четверик відповідав приблизно 26,2 л.

²⁴ Баранович О. Нариси магнатського господарства на Півдні Волині у XVIII ст. — К., 1930. — С. 116.

продукція їх коливалася від 500 до 700 т. Кілька таких підприємств функціонувало й на Північній Київщині. На Південному Правобережжі лісів було значно менше, а тому кількість поташних буд тут помітно поступалася волинським. На них працювало здебільшого 20–30 осіб, лише в деяких — понад 100 робітників²⁵.

Від початку XVII ст. значною мірою в умовах міської організації праці розвивалося гутне виробництво. Майстрами, а також робітниками на таких підприємствах найчастіше ставали міщани — особи частково або повністю відірвані від землеробства, соціально порівняно вільні й економічно незалежні, завдяки нормам магдебурзького права. При цьому слід зазначити, що в 40-х роках століття, на відміну Лівобережжя, ним користувалася більшість міст Правобережної України²⁶. До гутництва долучалися переважно “люди захожі”, зрідка — іноземці. Через специфіку виробництва (потребу великих обсягів якісного кварцового піску, соди, крейди, алебастру, шпату, поташу тощо, а також палива) гутти розташовувалися головним чином на Поліссі, Волині, Північному Поділлі й Північній Київщині. Цікаво, що в лісисті райони Полісся, де діяли гутти, приходили найматися майстри і робітні люди з-під Житомира²⁷.

Великими партіями скло вивозилося в Росію та Білорусь, а також Прибалтику (зокрема, Ригу). Кваліфіковані кадри з

²⁵ Голобуцький В.О. Вказ. праця. — С. 212.

²⁶ Антонович В.Б. Исследования о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг. // Архив Юго-Западной России. — К., 1869. — Ч. 5. — Т. 1: Акты о городах. — 94 с.; Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Magdeburgskiego w Koronie Polskiej. — Warszawa, 1953; Zientara B. Prawo magdeburgskie // Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku. — Warszawa, 1981. — Т. 1.

²⁷ Pietkiewicz C. Pyczynek do historii hutnictwa na Polesie i Wołyniu. — Ziemia. P.X. — S. 133.

правобережжя поповнювали лави робітників гут Чернігівщини²⁸.

Про деяке регіональне співвідношення гут маємо такі дані для початку XIX ст.: їх існувало на Волині — 11, Київщині — 8, Поділлі — 4.

На скорочення гутного виробництва на місцях помітно впливала непродумана політика польської шляхти, з кінця XVIII ст. — імперського уряду Росії, а також швидке скорочення площ лісів, тобто необхідного палива.

Гути на правобережному Подніпров'ї навіть другої половини XVIII ст. слід вважати дрібними підприємствами, де в середньому працювало від 4 до 8 осіб. Очевидно найбільшою була гута в Чуднові (неподалік від Житомира), кількість робітників у якій часом перевищувала 20 чоловіків. Її функціонуванню помітно сприяв капітал купців, котрі були неабияк зацікавлені в реалізації місцевої скляної продукції, широко відомої в Речі Посполитій²⁹.

У гутах с. Біла Криниця та с. Забілоччя (Полісся), які належали уніатському митрополиту, працювало всього 12 майстрів, які, очевидно, не давали господарю великих прибутків через застосування примусового найму³⁰.

Про характер застосування “змішаної” праці, правда, із значним домінуванням вільнонайманої над примусовою, на ткацькому підприємстві родини Потоцьких у м. Немирів (Брацлавщина) засвідчив опис 1787 р. На ньому було задіяно близько 300 осіб, яким щорічно за роботу виплачувалось до 6 тис. злотих. Мануфактуру побудували в 1782 р. ледь не в центрі міста. Вона складалась із кількох технічних примі-

²⁸ *Модзалевський В.* Гути на Чернігівщині. — К., 1926. — 191+3 с.

²⁹ *Рожанківський В.Ф.* Українське художнє скло. — К., 1959. — С. 68, 69; *Kula W.* Szkice o manufakturach w Polsce w XVIII wieku. Warszawa, 1956. — Cz. 1. — S. 210–242.

³⁰ *Крижанівський О.П.* Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. — С. 54.

щень. В одному з них 60 жінок пряли бавовну; в іншому на 10 станках виготовляли скатерті, в ньому ж на 2 столах наводили блиск на тканини і за допомогою катка прасували. В третій будівлі стояло 20 столів, на яких одні робітники розмальовували тканини від руки, інші — робили кольорові візерунки завдяки дерев'яним і дротяним формам. В четвертому приміщенні сушили продукцію. Окремо розташовувались чинбарня, де працювали майстри. Майже водночас з цим підприємством, Потоцькі утримували вовняну мануфактуру та майстерні для виготовлення полотна й скатертей в Тульчині. На них також існував розподіл праці і було задіяно понад 100 робітників і кваліфікованих спеціалістів³¹.

На наш погляд, це цікаві приклади, які свідчать про досить високу концентрацію вільнонайманих робітних людей, з притаманним їм поділом праці.

В XVII–XVIII ст. певною мірою під впливом Західної Європи розвивається керамічний промисел в Україні. Його головними осередками стали, зокрема на Поділлі — Кам'янець, Деражня, Бар, Купин, Смотрич, Янів, Лятичів та деякі інші населені пункти. Саме в них функціонували профільні цехи³². Втім тільки в другій половині XVIII ст. на Правобережжі застосовуються, можна сказати, фабрики в цій галузі зі широким застосуванням вільнонайманої праці. Наприклад, на Волині в м-ку Корець (Корчев), що знаходився поблизу р. Корчик — лівої притоки Случі, Йосип Чарторийський 1783 р.* заснував одну з найкращих на той час

³¹ *Маркіна В.О.* До питання про зв'язок магнатського господарства Правобережної України з ринком (Друга половина XVIII ст.). — С. 88, 89; *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Ч. 1: Ремесло і мануфактура. — С. 245–249.

³² *Сецинский Е.* Материалы для истории цехов в Подолии // Труды Подольского историко-археологического общества. — Камянец, 1904. — С. 417.

* За іншими даними це сталося в 1788 р.

порцелянову фабрику (або великий фарфоро-фаянсовий завод). Правда, широке виробництво розгорнулося 1790 р. Для того, щоб продукція відповідала високим вимогам зарубіжних користувачів, власник закликав керівниками виробничого процесу майстрів з Саксонії та Угорщини. 1793 р. тут працювало до 1 тис. робітників, які на 86 верстатах щомісячно виготовляли близько 20 тис. штук різного посуду. Лише в спеціальному малярському відділку на чолі з майстром Собінським працювало 73 фахівця, а серед них були дуже відомі: Григорій Хомицький, Антон Гаєвський і Блюмак³³. Висока якість корецьких виробів дозволяла їх власнику князю Чарторийському конкурувати в керамічній галузі не лише по всій Україні, а й в Росії. На жаль фабрика в 1797 р. була знищена пожежею.

Після неї Чарторийський заснував таку ж фабрику в Городниці (близько 25 км. від Корця). Вона проіснувала до 1834 р., зазнаючи як піднесення, так і занепад. В найкращі часи на ній працювало до 70 робітників, які обслуговували 7 печей³⁴. До діяльності робітних людей за наймом на цих фабриках широко долучалися кріпосні селяни.

Загалом же слід визнати, що для Правобережжя характерною була значна “розпорошеність” ремесла та промислів, а міське ремесло розвивалось у тісному зв’язку з фільварковим і сільським господарством.

Міста та містечка регіону XVII–XVIII ст. слід вважати переважно невеликими, де промислове виробництво зосереджувалось головним чином у цехах. Зокрема типовим населеним пунктом у цьому контексті була Умань. Від початку XVII ст. слабо заселені землі Уманщини дісталися у

³³ *Szafran T.* Garncarstwo ludowe w przemyśle ceramicznym // *Przemysł, rzemiosło, sztuka.* — Kraków, 1924. — R. 2.

³⁴ *Січинський В.* Нариси з історії Української промисловості. — С. 46, 49.

власність брацлавському старості В.-О. Калиновському³⁵. В 1629 р. у місті налічувалось трохи більше 1060 “димів”, а на середину століття — 9600 душ податного населення (тобто чоловіків)³⁶. Серед городян чимало значилось ремісників: кравців, шапкарів, кушнірів, шевців, ковалів, зброярів і інших³⁷. До їх діяльності долучалися й наймити.

Бурхливі події визвольних змагань другої половини XVII–XVIII ст. періодично призводили до руйнації Умані й часткового, а той повного занепаду її господарського життя, скорочення чисельності мешканців³⁸. Тому-то, навіть у кінці XVIII ст. тут мешкало всього 329 сімей. З них 147 використовували працю наймитів і наймичок (загалом 215 осіб), які потрапили до міста з навколишніх сіл у пошуках заробітків. Уманські ремісники набирали собі на допомогу, як правило, по 1–2 челядників, зрідка — трохи більше³⁹.

Про взаємовідносини у власне цеховому ремеслі й підбір кадрів йдеться в статутах цехів приватновласницького містечка Миньківці (Поділля). Їх специфіка полягала в кількох положеннях. Зокрема, вони дозволяли підмайстрам на власний розсуд “мандрувати” чи ні в пошуках кращої роботи й умов оплати за неї, хоча при цьому простежувалась тенденція до закріплення фахівців на місцях. Також їх не зобов’язували до набуття практичного досвіду в інших відповідного профілю підприємствах. Статути ж цехів у інших

³⁵ Новгородская и Киевская сокращенные летописи. Супрасльская летопись. — М., 1836. — С. 144.

³⁶ Архив Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч. 7. — Т. 2. — С. 406.

³⁷ *Челеби Э.* Книга путешествия. — М., 1961. — Вып. 1. — С. 238; Петешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. — М., 1876. — Вып. 4. — С. 10–16.

³⁸ *Ткаченко М.* Гуманщина в XVI–XVII в. — К., 1927. — С. 19–32; Нарис історії Уманщини з найдавніших часів до 60-х років XX століття. — К., 2001.

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 49. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 1–3.

містах і містечках регіону, як правило, були більш консервативні в таких питаннях. Водночас маньковецькі статuti дозволяли приймати в цехи “мандруючих” підмайстрів, яким надавали право вільного вибору собі майстра. Встановлення таких норм і правил свідчили про спроби пристосувати середньовічну цехову організацію до нових економічних потреб суспільства⁴⁰.

Щоб стати спеціалістом своєї справи учень мав навчатися ремеслу, наприклад, олов'яника — 3 роки, мідника — 5 років, ювеліра — 7 років і т. д.

Крім того, після завершення навчання юнак мусив певний час відробити “за науку” своєму майстру, працюючи за мізерну платню. Так, статuti цехів Кам'янець-Подільського встановили відповідні терміни відробітків: у ремеслі олов'яника — 2 тижні, мідника — 6 тижнів, а ось у ювелірному ремеслі відробітки не передбачались (1712). Відробивши встановлений термін у майстра, юнак отримував статус підмайстра або “товариша” і зобов'язувався йти в “мандри” для вдосконалення своєї майстерності в чужих майстрів по різних містах і містечках. Після цього, всі бажаючі стати майстрами, повинні були виготовити, так би мовити, кваліфікаційний зразок виробу свого ремесла — так звану штуку (“misterum”). Останнє виготовлялось у будинку цехмістра⁴¹.

Помітну роль у концентрації вільнонайманих робітників традиційно відігравали великі промислові осередки. Зокрема на Волині в кінці XVIII ст. у Дубно вирізнилось близько 20 основних видів ремесла, де працювало за наймом до 700 майстрів. Серед провідних спеціалістів значились шевці,

⁴⁰ *Клименко П.* Цехи на Україні. — К., 1929. — Т. 1. — Вип. 1: Суспільно-правові елементи цехової організації (ВУАН. Збірник іст.-філол. відділу. — № 81). — С. 10.

⁴¹ *Задорожнюк А., Реєнт О.* Промислове будівництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. — К., 2008. — С. 97.

кравці, ковалі та інші. Чимало було фахівців ливарної справи. Цікаво те, що у виробництві міста застосовувались механічні пристрої. В Острозі на той час нараховувалось 234 майстри в цехах, які репрезентували 19 професій. Всього 57 цехових майстрів налічувалось у Заславі.

В дрібнотоварному виробництві м. Рівне працювало 110 майстрів, а також функціонували мануфактури: шкіряна, ливарна, ткацька, шапкова та цегляна. У Володимирі налічувалось 132 майстри, 15 спеціалізацій робітників. Водночас у документі 1789 р. зазначалось, що місцеві громадяни “не мають своєї воскобійні, броварні, адже міська цегельня занепадала через різні утиски” і всі вони розорені⁴².

Частково вільнонаймана праця використовувалась у 2-х шкіряних і 2-х шапкових мануфактурах Житомира. Про чисельність наймитів і їх відсоток до загального числа жителів міста зафіксував перепис 1789 р. Згідно його даних, серед 1253 городян значилось: службовців, найманих і “домашніх” робітників — 484 особи, або 39%; неосілих і наймитів (очевидно, з примусу) — 175, або 22%. До того ж тут перебувало 66 жебраків, або 5,1%, які не маючи власного майна, разом з неосілими людьми гіпотетично також могли вдаватися до вільного найму⁴³.

Потенційний резерв для найманих робітників становила група так званих вільномешкаючих людей. Зокрема серед населення повітових міст Волині їх процентне співвідношення можна представити у вигляді такої таблиці (1798)⁴⁴:

⁴² *Брянцева Т.П.* Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII століття // Вісник Київського університету. — К., 1976. — № 18. — Серія історії. — С. 76, 77; Архив Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч. 5. — Т. 2. — С. 49–50.

⁴³ Архив Юго-Западной России. — Ч. 5. — Т. 2. — С. 599.

⁴⁴ *Брянцева Т.П.* Соціальна структура населення міст Волині наприкінці XVIII ст. // Вісник Київського університету. — К., 1981. — Вип. 18. — Історичні науки. — С. 86.

Міста	Загальна кількість	Категорії жителів у %					
		Духовенство	Шляхта	Купці	Міщани	Селяни	Вільно-мешкаючі
Володимир	1964	1,8	6,7	0,6	79,9	5,3	5,7
Дубно	6535	0,8	5,3	0,8	55,2	28,8	9,1
Житомир	5419	1,0	30,8	0,6	61,6	4,8	1,2
Заслав	4638	2,8	14,3	0,4	35,7	41,1	5,7
Ковель	1673	0,9	12,9	0,6	77,0	5,8	2,8
Кременець	3528	1,8	2,9	1,0	91,5	2,8	–
Луцьк	2349	6,4	17,1	0,4	66,6	–	9,5
Новоград-Волинський	1928	0,8	6,8	0,3	33,2	47,1	11,8
Овруч	852	3,5	17,3	5,5	67,0	0,7	6,0
Острог	4098	2,8	4,1	1,2	78,0	6,6	7,3
Рівне	2638	1,2	7,4	0,3	37,1	45,7	8,3
Старокостянтинів	4559	1,1	2,6	0,3	37,6	57,5	0,3

Як бачимо найвищий відсоток людей, що вільно мешкали по містам Волині в кінці XVIII ст. був у Луцьку, Дубно та Рівному, а найменше в Старокостянтиніві та Житомирі. Зовсім не було їх у Кременці, хоча це, можливо, брак даних.

Про застосування найму в Києві, який, згідно Андрусівської угоди 1667 р., залишався в складі Лівобережної Гетьманщини, мова частково вже йшла в розділі 2, але місто, зрозуміло, нерозривно було пов'язане з Правобережжям – “Польською стороною”. До нього з різних місцевостей України, Росії, Білорусі та закордоння спеціально прибували люди, щоб найнятися на роботу або набути певного досвіду⁴⁵.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4719. – Арк. 1; Спр. 876. – Арк. 1–9.

Зокрема шляхтич Леон Мокосевський, житель м. Чаус (Могилівська губернія), звернувся з проханням до Київського намісницького правління дозволити йому тимчасове проживання в Києві “для изученія кузнечного майстерства” (1794)⁴⁶. Гурти вільнонайманих робітників формувалися в ювелірній справі. Так, майстер золотих і срібних справ, мешканець Києво-Печерської фортеці Федір Тимофієв “в наємном церковном дворі” утримував спеціально підготовлених робітних людей і навчав учнів (1767)⁴⁷. Гідну конкуренцію йому становили майстри Михайло Токай, Іван Равич, Василь Хребтович, Іван Сосницький, які вивчали своє ремесло за кордоном (1772)⁴⁸. Київський же міщанин і кравець Сахт використовував найманих робітників, маючи спеціальну майстерню. Причому працювали на нього й іноземці. Один з них був Карл Шнейдер, судячи з усього — німець (1772)⁴⁹.

Однак, твердити про те, що в містах і містечках відбувався лише процес зростання робочої сили, а з нею й вільних рук виробників, було б не правильним. Про причини зворотнього явища вже говорилося на початку розділу, а тут наведемо конкретний приклад. Так, у м. Ямпіль, незважаючи на всі “панські” привілеї, надані 1792 р., чисельність ремісників протягом 1795–1806 рр. скоротилася на 47%. Найбільш масовими залишалися шевське, кушнірське та ткацьке ремесла. При цьому в місті ремісники власної землі не мали, отже не вели власного значного господарства, а володіли лише садибами та халупами і жили виключно із заробітків ремесла. Тенденція до зубожіння зумовлювала нестабільність цієї групи городян, яка особливо занепадала в період неврожаїв,

⁴⁶ Там само. — Ф. 193. — Оп. 1. — Спр. 3611. — Арк. 1–20.

⁴⁷ Там само. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 5376. — Арк. 11, 12, 23, 24.

⁴⁸ Там само. — Спр. 6656. — Арк. 17.

⁴⁹ Там само. — Спр. 6964. — Арк. 3–4 зв.

бо не могла розраховувати на більш-менш пристойні заробітки у потенційних покупців своєї продукції⁵⁰.

Причину занепаду цехів і всієї промисловості в найбільшому місті краю — Кам'янець-Подільському в другій половині XVIII ст. Ю. Сіцінський вбачав по-перше, у нестабільності фінансової системи Речі Посполитої; по-друге, в надмірній конкуренції з боку євреїв; по-третє, в тому, що польська шляхта користувалась безмежними пільгами й майже не сплачувала податків зі своїх господарств, а весь тягар державного оподаткування перекладала на міських виробників — ремісників⁵¹.

Навіть на початку XIX ст. багато промислових підприємств продовжували лишатися з рутинною технікою і з незначною кількістю вільнонайманих робітників. Причому праця кріпаків на них часто переважала. Так, на Поділлі в 1805 р. зафіксовано функціонування 3-х “мідних” заводів. Один з них у м-ку Зіньків належав кн. Чарторийському, але орендував його міщанин Мошкович. У приміщені плавильні працювали: 1 майстер, 5 підмайстрів і 2-є учнів. У виливній — 1 майстер, який прибув із-за кордону, 5 підмайстрів, 1 “простий” робітник і 1 учень. Усього значилось 16 осіб, з яких тільки 1 іноземний майстер був вільнонайманим, а решта, очевидно, працювали з примусу, бо значились селянами кн. Чарторийського. Хоча всіх найнято за “орендним” контрактом, тобто Мошковичем. Необхідна для виробництва мідь закуповувалась у різних місцевостях регіону, вугілля випалювалось з деревини навколишніх гаїв і лісів, пісок і глину видобували на місці. Схожа ситуація з робітними людьми склалася й на інших “мідних” заводах. На них серед майстрів, підмайстрів, робітників і учнів працювали як

⁵⁰ *Кравченко І.* Ямпільський маєток. — С. 91; *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.). — Львів, 1996. — С. 8.

⁵¹ *Сецинский Е.* Материалы для истории цехов в Подолии. — Каменец-Подольский, 1904. — С. 38.

кріпаки так і вільнонаймані за контрактом, в середньому на кожному трохи більше 10 осіб⁵².

На селітряних варницях Поділля також переважала праця залежних селян. Платню їм видавали “за літо”, щомісячно або за тиждень. Майстрами ставили, як правило, вільнонаймані, а підмайстрами, робітниками й учнями посполиті самого ж власника. Хоча не рідкими були випадки підготовки майстра з кріпаків. Зокрема, в с. М’ясківка (Ольгопільський повіт) майстрам, нанятим з поміщицьких селян (2 особи) виплачували по 18 руб. щомісячно з 15 червня до 15 листопада (сезон), всього 180 руб.; писареві за літо — 84 руб.; робітникам з селян — по 4 руб. щомісячно, всього 638 руб.; бондарям за ремонт кадобів — 25 руб.; за “оковання” возів — 100 руб. і т. д.⁵³

Зовсім інша ситуація склалася на купецьких і міщанських “солярнях” у Могильові. Всього таких підприємств у місті функціонувало 7. Конкретно вони належали: купцям першої гільдії Петру Оганову, третьої гільдії Амвросію та Каєтану Азбієвичам, а також міщанам Я. і М. Баранчевим, Т. Григоровичу й Я. Гарабідовичу. По-місцевому заводи називались салгани. В кожному працювало від 5 до 30 осіб.

У чинбарні графа Потоцького у м. Браїлів (Вінницький повіт) значились: 1 майстер, 3 помічники, 4 робітники, причому всі найняті з селян⁵⁴.

Розглянувши найважливіші тенденції і з’ясувавши, по можливості, характерні кількісні показники в процесі поширення найму в ремеслі й промислах Правобережжя, певною

⁵² *Клименко П.В.* Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX віку // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятдесятих роковин наукової діяльності. — К., 1927. — Ч. 1. — С. 1033 (ВУАН. Збірник іст.-філол. відділу. — № 51).

⁵³ Там само. — С. 1034.

⁵⁴ Там само. — С. 1036, 1037.

мірою порівнявши їх зі схожими явищами на Лівобережжі й Слобожанщині, можна означити ціле коло закономірностей і специфічних рис, а також вирішити ряд методологічних дискусійних питань.

Як ми бачили на конкретних прикладах, праця вільнонайманих робітників протягом XVII–XVIII ст. у тій чи іншій мірі проникла практично у більшість галузей народного господарства, навіть у суконну промисловість, яка за виразом Т. Дерев'янкін, “була справжньою цитаделлю кріпосництва”⁵⁵. Правда, в загальному коефіцієнті, особливо в Правобережній Україні, вона так і не стала домінуючою. Цілком очевидною така тенденція стала дещо пізніше, про що зокрема свідчило кількісне зростання купецьких мануфактур, а в них робітників. Так, у межах Подільської губернії лише від 1814 до 1832 р. їх число збільшилось у 4,5 рази⁵⁶. В окремих полотняних підприємствах Волині працювало понад 50 і навіть близько 100 осіб, хоча не всі вони були вільнонайманими (кінець 90-х років XVIII ст.)⁵⁷.

О. Нестеренко, виявивши масове застосування на мануфактурах і “фабриках” праці кріпаків, висловив “крамольну” на перший погляд думку, яка нібито суперечить марксистсько-ленінському положенню про неможливість скільки-небудь радикального використання примусової праці до машинного виробництва: “не лише мануфактури, а навіть фабрики можуть бути не тільки капіталістичними, а й феодальними”⁵⁸.

⁵⁵ *Дерев'якін Т.І.* Промисловий переворот на Україні: Питання теорії та історії. — К., 1975. — С. 18.

⁵⁶ Там само. — С. 21.

⁵⁷ *Гуржій І.О.* Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — К., 1958. — С. 108.

⁵⁸ *Нестеренко О.О.* Розвиток промисловості на Україні. — К., 1959. — Ч. 1: Ремесло і мануфактура. — С. 255.

Така позиція відомого в свій час економіста зазнала гострої критики з боку окремих колег-вчених. Однак, як ми бачили вище, топографічні описи України кінця XVIII — початку XIX ст. чітко визначають окремі підприємства “фабриками”, хоч їх технічне оснащення перебувало на порівняно низькому рівні, а значну частину виробничого процесу виконували залежні селяни. В даному випадку виходить, що важливим є власне не назва підприємства, а який зміст вкладається в нього, в термін “машинне виробництво”.

Навіть законодавство Російської імперії не давало чіткого визначення, що ж на практиці означали поняття “фабрика”, “завод”, “мануфактура”, “ремісничий заклад” тощо.

Деяке роз’яснення з цього приводу дали в своїй праці А. Задорожнюк і О. Реєнт, хоча не у всьому з ними можна погодитись, бо автори поза увагою полишили технологічний бік справи. На їхню думку “таке розмежування походило від того, що “завод” визначали як підприємство, існуюче в краї здавна і працююче на місцевій сировині, а “фабрика” — нове явище, основною сировиною для якої слугував закордонний матеріал. Звідси назви для заводів ливарних, чавунних, цегляних, винокурених, цукрових, та назви для фабрик ситцевих, шовкових, суконних, парчевих. Відмінність полягала і у тому, що на заводі, оскільки перероблявся місцевий сировинний продукт, могли працювати місцеві селяни, а на фабриці, в силу переробки іноземної сировини, працювали спеціально набрані посесійні робітники. Разом з тим, кріпаками часто були як робітники фабрик, так і робітники заводів”⁵⁹.

Тобто, названі автори не роблять принципової різниці у характері робочої сили на фабриці й заводі, не говорять про більш модерну суть фабричного підприємства.

⁵⁹ Задорожнюк А., Реєнт О. Вказ. праця. — С. 168.

В. Бухіна та Ф. Полянський, розглядаючи питання про економічну суть посесійної мануфактури, цілком справедливо класифікували їх як підприємства кріпосного типу, втім не надали належної уваги використанню в них і найму⁶⁰. Так, Ф. Полянський зазначив що частина виробників українських мануфактур працювали за заробітну плату, але водночас мали земельні ділянки. Проте не визначав їх характер і роль у відтворенні робочої сили. Його ж твердження ніби майстрові посесійних мануфактур, існуючи за рахунок заробітної плати, кожне безробіття сприймали як катастрофу⁶¹, наштотує на думку, що робітні люди фактично були відірвані від сільського господарства й жили завдяки виключно заробіткам.

Фактичний матеріал переконливо свідчить, що на Правобережжі в XVII–XVIII ст. виробничий процес у вотчинних мануфактурах здійснювався головню на базі феодальних відносин, а тому він не потребував особливих капіталовкладень. Зокрема не потребували, як ми бачили, великого числа робітників і постійного капіталу доменні підприємства. А це спростовує положення С. Струмиліна про те, що в доменний завод треба було “вкласти чималий постійний капітал. Крім того, такий завод потребував для свого обслуговування вже не двох-трьох членів сім’ї кустаря (?), а десятків, а то і сотень найманих робітників у складній кооперативній їх повсякденної праці. Для їх утримання потрібен, отже, і значний змінний капітал”⁶².

⁶⁰ Бухина В.А. К истории крепостной мануфактуры (Ряшковская суконная «фабрика») // Исторические записки. — М., 1950. — № 32; Полянський Ф.Я. До питання про посесійні мануфактури на Україні у XVIII столітті // Наукові записки Інституту економіки АН УРСР. — К., 1954. — Вип. 2.

⁶¹ Полянський Ф.Я. Вказ. праця. — С. 138.

⁶² Струмилін С.Г. История черной металлургии в СССР. — М., 1954. — Т. 1. — С. 99; Його ж. Экономическая природа первых русских мануфактур // Вопросы истории. — 1948. — № 6. — С. 60–70.

Водночас слід визнати, як би нам не хотілось бачити в наймі означеного періоду вигоди формування ринку вільнонайманої праці*, що існування навіть грошової заробітної плати на кріпосних мануфактурах ще не свідчило про докорінні зміни в стосунках наймача і наймита. Примусовий найм нагадував швидше певну видозміну повинностей залежного від “пана” чи держави посполитого.

Правда, при появі мануфактури в поміщика з’явилися нові види власності – промислові будівлі, устаткування яких у нього не було раніше. Земля ж під ними залишалась традиційною умовою праці. Селянин же мусив використовувати при цьому не власні знаряддя виробництва, а хазяйські. Його робоча сила разом з ним належала за таких обставин власникові мануфактури.

На посесійних мануфактурах провідну робочу силу становили приписні селяни, яких господар підприємства не мав права звільняти, продавати, передавати на інші види роботи, але і ця обставина в своїй суті не змінювала характер виробництва. По всіх інших параметрах, навіть у побуті, їх статус наближався до становища кріпаків. Дослідники переконливо довели, що приписні селяни, наділені невеликими шматками землі, мусили виконувати водночас із допоміжними роботами на мануфактурі, які нагадували позмінну панщину, ще й відробітки на землі власника їх ділянок.

Тобто і в першому й другому випадках робоча сила ще ніяким чином не перетворюється в товар, а саме це є головною умовою формування буржуазних відносин у виробництві. При цьому їх рівень розвитку власне і мав би характеризувати ступінь товарної форми робочої сили. В даному випадку навіть відірваність (повна чи часткова) виробника від землі не відіграє визначальну роль у капіталізації про-

* Згадаймо, про твердження О. Крижанівського ніби він розвивався навіть завдяки церковній промисловості, яка базувалася головним чином на праці кріпаків.

цесу. Лише відносини у вищій стадії — великій машинній індустрії зовсім “не миряться” із збереженням зв’язку робітника з землею.

Залежний поземельно чи особисто від пана чи держави селянин, маючи землю (не у своїй власності, а володінні) фактично вже отримував, принаймні частково, заробітну платню за виконану роботу на мануфактурі. За таких обставин користування землею реалізовувалось у вигляді натуральної платні за виконаний обсяг робіт і лише тоді, коли він повною мірою перевищував умовну вартість наданої виробникові землі, відбувалась додаткова (грошова) оплата праці. Між таким селянином і мануфактуристом, якщо і укладалась угода, то не на продаж робочої сили, подібної до тієї, що існувала в купецькій мануфактурі на основі вільного найму, а на зобов’язання оплати певних робіт у відповідному розмірі. Саме тому твердити: використання примусового найму на мануфактурах кріпосницького типу, як “розширення сфери дії капіталу і капіталістичної експлуатації напіввільної праці”, як це робив С. Струмилін, не доводиться⁶³.

На Правобережжі практично всі типи мануфактур, за незначним виключенням (наприклад, деякі монастирські цегельні) спрямовували потік своєї продукції головним чином на ринок. Тобто більша частина її реалізовувалася як товар, менша — йшла на внутрішні потреби власника. На всіх них могла використовуватись і праця вільнонайманих робітників. Принципова ж різниця між мануфактурами буржуазного типу і кріпосницькими полягала в тому, що в перших вільна наймана праця використовувалась не випадково, а систематично.

На цьому ґрунті в промисловому виробництві нерідко виникали всілякі життєві колізії, коли, наприклад, праця вільних ремісників стикалась з потребами панства у додат-

⁶³ Струмилін С.Г. История черной металлургии в СССР. — Т. 1. — С. 264.

ковій примусовій праці. Так, цеховики Городка (Поділля) протягом першої половини XIX ст. неодноразово скаржилися на утиски з боку управителя місцевої панської економії. Зокрема, від них вимагали виконання повинностей на рівні з залежними селянами. Однак ремісники доводили свій вільний статус, посилаючись на привілеї від 1731, 1756 і 1779 рр., надані їм колишніми власниками містечка. Відповідно до тодішнього законодавства, ремісникам було рекомендовано “приписатися до належного податкового стану людей вільного походження” й залишатися в такому становищі в Городку й надалі⁶⁴.

Зазначивши про певний консерватизм у взаємовідносинах, які існували на кріпосницьких і посесійних мануфактурах на Правобережжі, стає не зовсім зрозумілим твердження О. Компан, що ніби в промислах відбувалися більш прогресивні явища, ніж у ремеслі. Зокрема вона писала, що промисли другої половини XVII ст. “*становили окремі галузі феодальної промисловості* і зосереджували навколо себе відносно великі групи ремісників-спеціалістів і чорноробів (але, на наш погляд, не більші ніж цехи. — О.Г.), об’єднаних певним договором, були *вищим етапом* (?) в розвитку промисловості порівняно не тільки з домашньою промисловістю, а й з цеховим ремеслом. Вони більше тяжіли до міста, ніж до села, оскільки насамперед обслуговували міську промисловість і потреби міського населення”⁶⁵.

Нам здається, що стосовно другої половини XVII ст., не кажучи вже про XVIII ст., такі сентенції видаються не лише бездоказовими, але і сумнівними. Скажімо, цехи, котрі, як правило, зосереджували свою діяльність у великих і середніх населених пунктах, хіба менше “тяжіли до міста”, ніж промисли, або слабше обслуговували потреби городян?!

⁶⁴ *Задорожнюк А., Реєнт О.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. — С. 134.

⁶⁵ *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. — С. 232.

Більшої аргументації, на наш погляд, потребують і наступні положення: *“Серед різних промислів, як і в цеховому ремеслі (?), провідне місце займали ті, що належали до галузей харчової промисловості і насамперед мукомольної. Останній належить особливе місце ще і тому, що історично в ній вперше почали використовуватись механічна сила води і техніка виробництва зазнала надзвичайно важливих змін (?), які свідчили про народження в надрах феодалізму елементів майбутнього буржуазного суспільства в значно більшій мірі, ніж це спостерігалось в цеховому ремеслі”*⁶⁶. При цьому вчена провела паралель між млином і фабрикою.

Ці думки О. Компан виглядають дещо суперечливими, коли вона обстоює такі положення: по-перше, “протягом мануфактурного періоду хоч і відбувалося деяке удосконалення техніки, одержаної в спадщину від ремесла (хіба воно зникло? — О.Г.), але фактично мали місце лише зміни кількісного порядку” (див. цитату вище! — О.Г.); по-друге, “якісні зміни настають лише при переході до фабричної техніки, коли “блискуче поширення” досягає свого апогею і кількість переходить в якість”⁶⁷.

Однак, якщо врахувати той факт, що перші більш менш значні “фабрики” виникають в Україні фактично на межі XVIII і XIX ст., то не зовсім зрозумілими стають відзначені положення О. Компан стосовно другої половини XVII ст. Причому навіть купецькі фабрики (в Ольгополі — К. Юкиша, Гранові — Баєра, Вінниці — Л. Поляка та Ю. Капеля, Кам’янці — Кізявальтера та Бергмана, Могильові-Подільському — Тункеля і Гольденштейна та інші) не могли скласти серйозної конкуренції поміщицьким підприємствам відповідного профілю⁶⁸.

⁶⁶ Там само. — С. 233.

⁶⁷ Там само. — С. 234.

⁶⁸ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Х., 1925. — Т. 1. — С. 207.

Для кінця XVIII — початку XIX ст. маємо такі узагальнюючі дані. Зокрема, чисельність винокурних заводів, наявність у них котлів і робітників по Київській губернії зафіксувала відомість 1796 р. Згідно неї, в Київському повіті значилось: 75 профільних підприємств, а в них 2676 котлів і 6496 робітників; у Богуславському повіті — 196 заводів, у них 481 котел і 46602 робітника; в Рожевському повіті — 183 заводи, в них 532 котла і 34245 робітників; у Білоцерківському повіті — 78 заводів, у них 162 котла та 21490 робітників⁶⁹. Отже, концентрація виробників у галузі винокуріння в зазначених повітах Київської губернії досягла, за нашими підрахунками, 108833 осіб.

Про загальну кількість “фабрик” і заводів у Волинській губернії довідуємось зі звіту тамтешнього губернатора за 1804 р. На її території тоді функціонувало підприємств різного профілю: залізоплавильних — 116, мідних — 2, фарфорових — 1, гут — 14 “старих” (заснованих до 1804 р.) і 2 “нових”, полотняних — 1, папірень — 2, поташних — 18, а всього 170⁷⁰.

В Подільській губернії того ж року діяло заводів і “фабрик: мідних, або по місцевому гамарен — 2, гут — 4, селітроварень — 7, полотняних — 1, папірень — 3, поташних — 2, суконних — 6 “старих” і 1 “нова” (1804 р.), килимних — 1, капелюшних — 2 “старих” і 2 “нових”, замшевих — 1, шкіряних — 2 “старих” і 1 “нових”, сап’янових — 16. А загалом

⁶⁹ ДАДА Росії (Москва). — Ф.: Двірцевий відділ. — Спр. 59303. — Арк. 1–132; Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій половині XIX ст. (1794–1861 рр.). Збірник документів і матеріалів. — К., 1957 р. / Упор. А.З. Барабой, О.А. Бевзо // Архів Інституту історії України НАН України (Архів ІУ НАНУ). — Оп. 4. — Спр. 95. — Арк. 41.

⁷⁰ ЦДІА Росії (Санкт-Петербург). — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 33. — Арк. 1; Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій половині XIX ст. // Архів ІУ НАНУ. — Оп. 3. — Спр. 95. — Арк. 71.

існувало 51 “старих” і 4 “нових” заводів. У 1804 р. припинили свою діяльність заводи (“потому, что онде временне”): 1 мідний у Леточівському повіті; по одному селітрованому в Брацлавському, Гайсинському, Ямпольському повітах. А в Могилівському та Ушинцькому повітах було зачинено по дві селітроварні⁷¹.

Таким чином, проста капіталістична кооперація, яка формувалася в Україні в цілому й, зокрема, на Правобережжі, протягом XVII–XVIII ст., при всій наявності в ній вільного найму та поширення заробітної плати грошима, а не натурою, ще не перетворилась у тривку та стабільну форму, не охопила маси промисловців і населення, не протиставила групи осіб, які брали участь у виробництві. Та і саме виробництво продовжувало зберігати порівняно дрібні розміри, де часом існувала слабка різниця між господарем і найманим робітником. Адже “справжніх”, потужних підприємців-буржуа, які б очолювали мануфактури було обмаль. Простежувалася і відсутність відповідних працівників, пов’язаних лише з однією виробничою операцією, а отже “прикутих” до капіталу, буржуазних відносин.

Навіть на кінець XVIII ст. вільнонайманих робітників ще важко вважати “справжніми” пролетарями, представниками окремого класу, не кажучи вже про залежних селян, які працювали за примусовим наймом. Серед останніх найчастіше були панські, монастирські й державні посполіті, котрих із сіл на заробітки гнали нужденність і елементарна потреба прогостуватись, а також необхідність сплати податків і оброку грошима. Про їх несаможиттєвість у роботі свідчили можливість вигнання, наприклад, власником підприємства або маєтку, відкликання поміщиком своїх селян через нестачу рук у його господарстві в ході польових робіт тощо. Тобто початковий процес формування в країні ринку найма-

⁷¹ ЦДІА Росії (Санкт-Петербург). — Ф. 1281. — Оп. 11. — Спр. 105. — Арк. 14–15 об.; Архів ІУ НАНУ. — Оп. 3. — Спр. 95. — Арк. 80–81.

ної праці тісно переплітався з усе зростаючими проявами кріпосницьких відносин і це при тому, що на окремих “фабриках” чи “заводах” невпинно збільшувався відсоток вільнонайманців — від кількох (на поміщицьких або монастирських) до 100% (на купецьких). По суті, ця суперечність і зумовлювала відставання України, в цілому Російської імперії, від держав Західної Європи, де вже відбулися буржуазні революції, які зруйнували середньовічні соціально-економічні устої. Економічне піднесення й промислові перевороти, наприклад, в Англії й Франції, ледь не на століття випередили Україну. Західноєвропейська ж мануфактура мала одну форму, що базувалася вже тільки на буржуазних відносинах. А тому більш прямолінійним був її розвиток: від простої кооперації до фабрики модерного типу.

Вотчинні мануфактури, як і капіталістичні, здебільшого спрямовували потоки своєї продукції на ринок, підвищуючи цим рівень товарного виробництва. Проте перші в своїй основі мало чим нагадували модерні підприємства, як за своїм технічним оснащенням, так і формою взаємовідносин між власником і робітником. На поміщицьких мануфактурах навіть наймані для роботи залежні люди фактично не продавали свою працю як товар, а обмінювали її на грошову платню в коефіцієнті для власного прохарчування та сплати податків або боргів. Вотчина мануфактура, якщо і відривала посполитого від засобів виробництва, але не перетворювала його на вільного виробника, а лишала залежним.

Розділ 4.

НАЙМАНА РОБОЧА СИЛА НА ЗАПОРОЖЖІ ТА В НОВОСТВОРЕНИХ ПІВДЕННИХ ГУБЕРНІЯХ УКРАЇНИ

Протягом усього існування Запорозької Січі, що сформувалася як військова й господарська організація українського козацтва в першій половині XVI ст. за Дніпровськими порогами, основними видами робочої сили тут були індивідуальна праця або вільний найм. Вже в XVII ст. Запорозька Січ, за виразом О. Олійника, нагадувала своєрідну “біржу праці”, де щосезонно утворювалися різні за професійною придатністю групи робітників, які значною мірою забезпечували життєдіяльність зимівника¹.

Хоча, якщо і можна назвати цю козацьку організацію “біржею праці”, то дуже умовно. Бо вона була надзвичайно “рухливою”, а її робітники, як побачимо далі, наймаючись до різних хазяїв, повертались до служби у військо, занять “розбійницьким промыслом”.

Зимівник же, як одну з найпоширеніших одиниць місцевого господарства, фактично представляв собою хутір, де поступово, а особливо в період існування Нової Січі (1734–1775), сконцентрувалося велике господарство найвпливовіших старшин і заможних козаків, у якому поряд із

¹ Див.: *Олійник О.Л.* Запорозький зимівник // Запорозька спадщина. — Запоріжжя, 1997. — Вип. 4. — С. 3.

скотарством розвивалося землеробство, бджільництво, ремісництво тощо. В ході сезонної активної діяльності до праці долучалася новоприбула сірома, котра в міжсезоння скупчувалася, як правило, в куренях. Зрідка окремі наймити залишалися перебути холодну пору року разом з наймачами в зимівнику.

Поступово накопичивши зароблені гроші, теоретично будь-хто з низовиків міг, принаймні, мав право, організувати власне господарство, самостійно чи на паях з кимось заснувати зимівник².

Про характер господарств у зимівниках, їх кількість і поширення довідуємось з “Доношення” київського губернатора Федора Воейкова на ім’я Катерини II від 14 грудня 1766 р. Зокрема в ньому йдеться про таке: “По берегам Днепра, на островах оного и по всем помянутым рекам (Ингулець, Буг, Самара, Кальміус. — *О.Г.*) запорожскіе козаки имеют некоторые селеніи, называемые зимовники или хутора, при коих содержат рогатой скот, лошади и овец і имеют пасеки для расположения пчел и *ведут економію по свойству и качеству земли*, заводят сады и огороды, запасаются сеном для прокормления скота и засевают поля разным хлебом, упражняются ловлею всяких в степях и лесах зверей, а в реках рыб, от чего довольную прибыль получают. Сим их *зимовникам, разсеяным на обширной их земле*, хотя точнаго числа положить и не можно, однако по долговременному моему в Коше пребыванію, откровенному с запорожскими козаками обращенію и многократому по всей их степи разъезду, приметил я, что от время до времени оные так умножились, что ныне *во всех дачах считать можно до четырех тысяч зимовников, полагая в каждом от пятидесяти и до пятнадцати человек обитателей*, ибо весною приходят к живущим в зимовниках запорожским козакам свойст-

² Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. В 2-х т. — Мюнхен, 1965. — Т. 1. — С. 70.

венники и знакомые из Малой Россіи и из полской Украины, кои чрез все лето до зимы у них живут, помогая им работаю в их домохозяйстве, а на зиму возвращаются *в дома с работными денгами или запасами. Настоящих же хозяев*, то есть запорожских козаков, кои во всей земле, к Сечи принадлежащей живут и к определению воинской службы способны и надежны, выключая старых, дряхлых и малолетных, действительно наберется *до десяти тысяч человек*³.

Про причини та тернистих шляхах потрапляння на Запорозжя конкретної особи, умови її збагачення й певний зв'язок із зимівником у першій половині XVIII ст. довідуємось з тогочасного джерела. Так, Семен Петров, на прізвисько Білий, народився в містечку Санжари (Полтавський полк) на початку XVIII ст. Юнаком потрапив на службу до козацького війська. В ході російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на боці царської армії брав участь у бойових діях у Криму, здобував Очаків (1737). Але незабаром разом із своїм безпосереднім керівництвом — полковником і двома сотниками, а також іншими козаками потрапив у полон до белгородських татар. Чотири роки його утримували в неволі в містах-фортецях Кілії та Ізмаїлі. В 1742 р., через три роки після підписання Белгородського мирного договору (1739) між Росією та Туреччиною, господар-турок відпустив С. Петрова на волю, найвірогідніше без коштів у кишені. В результаті козак пішки, але з “охотою” прибув на Січ і “вільно приписався в січову службу” полтавського куреня, де отримав нове прізвисько — Ведмідь. На той час йому виповнилося близько тридцяти років. У 1745 р., очевидно, завдяки військовим “здобуткам” і веденню власного господарства, він

³ Описаніє Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделениях, показующих положеніє Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, також соединеніє татар и происходимое от оногo запорожцам разореніє (копія) // Источники для истории запорожских козаков / Изд. Д.И. Эварницкий. — Владимир, 1903. — Т. 2. — С. 1855–1856.

став заможним хазяїном. Про це, зокрема, свідчить той факт, що він того року приїхав на р. Самара до своїх зимівників з двома власними кіньми, які незабаром продав за 28 руб., а собі купив за таку ж суму пару волів у “проїжджих городовиків” (тобто козаків з Гетьманщини). Потім він поїхав у Крим за сіллю, якої набрав два вози. Повернувся на Січ, продав сіль і в черговий раз подався до Криму. Проте дорогою воли не витримали й загинули. Годі Ведмідь “пошел пеш для зимовья на речку Самару и на оной в зимовнике с сечевым козаком полтавского ж куреня Павлом Черным сію минувшею зиму обще с ним зимовал, а на Вербной недели сего (1746 р. — *О.Г.*) великого поста от него, Черного, на купленной у сечевого козака дялковского куреня Грицка Шамры за восем рублев за пятьдесят копеек, гнедом коне поехал для стрельбы торпанов на вершины речки Солонной, а как приехал на речку Волчью, то наехал вора разбойника сечевого козака Клима Калгу с ватагою в п’ятнадцати чело-веках, с которыми совокупился и он Медведь, а после еще наехали на речке Саурстьянской Грицка Тарана, Ивана Черного и Юска Рудого, и стало их всех девятнадцать человек, и по общему согласію под проводом вышеписанного Калги пошли было для отогнанія от здешних мест, а как к Леонтьевым буеракам приехали, то ограбили табор едущих из Малороссіи малороссіян...”⁴.

Ось таким не простим був життєвий шлях Семена Петрова: від вільного лівобережного козака, через турецький полон, самостійного запорожця з облаштуванням власного господарства до грабіжника своїх же земляків—“малоросіян”.

За деякими даними, адже джерел про початковий період існування Запорожжя обмаль, у XVI—XVII ст. наймити головним чином долучалися для догляду за худобою, а вже пізніше використовувалися в рибальстві, бджолярстві, ще

⁴ Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1609–1611.

пізніше — в якості землеробів і чумаків. Досить тривалий час вільний найм, ймовірно, не застосовувався в садівництві, де козаки, через його порівняну “не товарність”, обходилися власною робочою силою. Принаймні, в с. Гола Грушівка, де ще на початку XVII ст. виникло декілька запорозьких зимівників, у яких розводилися сади та утримувались пасіки, продукція (плоди, мед і віск) йшла в основному на особисті й церковні потреби, а обслуговувались господарства їх хазяїнами. До запорозців, які “часто грели здесь животы свои, в посную душевную усладу”, місцевістю володіли польські шляхтичі⁵. Така ситуація в зимівниках залишалась без змін до початку 70-х років XVIII ст.

Коли ж у зимівники набирались вільнонаймані працівники, то всі розрахунки з ними за виконану роботу наймачі здійснювали згідно попередньої домовленості, найчастіше усної. Причому, найбільш необхідні робітники нерідко погоджувались займатися чужим господарством лише за харч, такий-сякий одяг і раділи будь-яким заробітком. На думку О. Олійника, *вони по-справжньому не належали ні до низового товариства*, ні до “посполства Війська”, і як “сезонні зайти заробітчани” не підлягали юрисдикції Коша, а тому були найбільш безправною та незахищеною групою наймитів. Саме їх найчастіше використовували в найважчій галузі народного господарства — рільництві⁶.

З таким твердженням якщо і можна погодитися, то досить умовно. Бо, принаймні, стати “справжнім” членом запорозької спільноти було порівняно просто, а умови найму швидше залежали не від особи наймита, а конкретної економічної ситуації між ним і тим, хто набирав на роботу.

⁵ *Еварницький Д.И.* Запорозжье в остатках старины и преданиях народа. — СПб., 1888. — Ч. 1. — С. 282.

⁶ *Олійник О.Л.* Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775). — Запоріжжя, 2005. — С. 139.

Стосовно ж історичного перебігу подій, то слід зазначити таке. В другій половині XVII ст. польська шляхта та магнати, повернувши Правобережну Україну, почали нищити тут козацькі вольності, а Кримське ханство та Туреччина посилили вплив на Запорозьку Січ. На початку XVIII ст. на останню потужно тиснув і царський уряд Росії. За наказом Петра I від 14 (25) травня 1709 р. так звану Стару Січ, яка містилася на о. Базавлук (або Чортомлик) російські війська зруйнували. Частина низовиків незабаром мусила перебраться на підвладну кримському ханові територію й заснувати Олешківську Січ. Відірвані від рідної землі, запорожці опинилися в дуже скрутному становищі, значною мірою підірвавши свій торгово-економічний потенціал. Ще більше він погіршився в період Нової Січі. Водночас послабилось господарство зимівників, позбавлене головного осередку концентрації значної частини вільних робітників і споживачів своєї продукції. Багато хазяїнів втратили і потенційних захисників⁷.

Як виникали зимівники чи інші поселення за допомогою вільнонайманих працівників, маємо декілька конкретних прикладів. Так, неподалік від урочища Мішурин Ріг декілька старшин разом зі своїми наймитами та “хлопцями” в 1740 р. заснували власні господарства, які поклали початок с. Омельницьке (пізніше перейменоване в Лихівку)⁸. Іван Сошельський, який прибув на Запорожжя близько 1750 р., спочатку жив у запорожця рогівського куреня Герасима Шмалька “без найму більше року”, потім служив у наймах місцевого козака Давикота з півроку. А вже після того

⁷ Про місця розташування січей і умови існування в них козаків див.: Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.). – К.–Запоріжжя, 1998. – 252 с.

⁸ *Еварницький Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – С. 23.

заснував власний зимівник у гирлі Дніпра, де пас свої отари овець і стада великої худоби⁹.

Цікавим є те, що процес облаштування зимівників і нових поселень поступово призвів до утворення на Запорозжі спеціалізованих будинків для служилих козаків, старшин, торгового люду та робітників. Київський губернатор Ф. Воєйков, у вже згаданому вище “Доношенії”, так написав про це: “Из... лесов, а главнейше из находящихся по реке Самаре, которые от Сечи прямо через Кудачкой перевоз в разстоянии двухсот верст, запорожкіе козаки не толко дома и зимовники свои созидали, но и в 1756-м году после пожара, которой большую часть Сечи в пепел обратил, *главные курени, казацкіе, купеческіе и мастеровые дома вновь построили...*”¹⁰. Причому, на середину XVIII ст. у багатьох новостворених поселеннях чимало низовиків оженилися й мешкали разом з вихідцями з різних куточків України, в тому числі з робітними людьми, які мали досвід роботи на промислових підприємствах¹¹. У 1773 р. один з власників суконної фабрики вимагав від Коша, щоб йому повернули його 5 робітників, які втекли з підприємства на Запорозжя¹².

Мирну працю козаків і їх наймитів періодично переривали напади сусідів — кримських татар. “Сіи дикіе и голодные народы, — йдеться в документі, — находясь в таком сближеніи к зимовникам и вступая в дачи запорожскіе на зиму, отгонивают казачей скот от зимовников в свои далние аулы, так что и следа их воровству добитися невозможно... Около зимовников и на лугах выбивают травы и истравливают сена, разоряют молодой лес; при рыбных ловлях, как козаки невода вытягивают, расхищают рыб на свою пищу и

⁹ Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі. — С. 134.

¹⁰ Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1857.

¹¹ Там же. — С. 1856.

¹² Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713–1776. — К., 1994. — С. 154.

берут в свои аулы, одним словом через всю зиму крадут и грабят все, что толко могут: хлеб и протчіе съестные припасы, лошадей с конюшен, из пасек улья с медом, заготовленной к строению лес и доски, рубят без розбору всякий лес не щадя и садовых дерев; а под весну при выходе из лугу в поле и возвращеніи в аулы, все похищенное и заграбленное нахальным насильственным образом с собою в свои аулы забирают”¹³.

За таких обставин окремі низовики мусили полишати свої зимівники поблизу татарських поселень по річкам Конські Води та Дніпро, перебиратися “во внутренние запорожскіе дачи” й заново облаштувати господарства¹⁴. Через напади кримських татар, збитки козаків у окремі періоди, за їх власними оцінками (очевидно, дуже перебільшеними) становили близько 200 тис. руб.¹⁵

Щодо чисельності найманих робітників маємо такі різнопланові дані. Максимальне число їх у зимівнику, на думку Д. Багалія, сягало до 20 чол.¹⁶ Н. Полонська-Василенко, на матеріалах Самарської паланки, “зменшила” їх кількість до 2 наймитів на господарську одиницю (загалом налічила 597 зимівників, а в них 1043 робітників)¹⁷. В. Голобуцький виводив такий коефіцієнт у 4–5 осіб¹⁸. Проте М. Слабченко спростував усі ці підрахунки, зазначивши, що лише в

¹³ Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1861–1862.

¹⁴ Там же. — С. 1862.

¹⁵ Там же. — С. 1864.

¹⁶ *Багалій Д.* Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. — Харків, 1920. — С. 31.

¹⁷ *Полонська-Василенко Н.* Вказ. праця. — С. 127; *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.* — Екатеринослав, 1904. — Вып. 1. — С. 117–134.

¹⁸ *Голобуцький В.О.* Запорозьке козацтво. — К., 1991. — С. 356.

зимівнику Ковпака було задіяно від 43 до 47 наймитів¹⁹. Схожа ситуація спостерігалася і в господарстві П. Калнишевського. Принаймні в його зимівнику на р. Кам'янка працювало 30 найманих чоловіків, а в іншому понад 40 “молодиків”²⁰. У військового писаря І. Глоби та військового судді П. Головатого в зимівниках працювало від 13 до 22 наймитів.

Характеризуючи категорії наймитів на Запорозжі, О. Олійник виділив серед них такі основні: аргати, посполство, молодики. Наскільки цей поділ є умовним і не відображує дійсну структуру найманих робітників, можна побачити з наступного. Так, дослідник зазначив, що друга категорія, на відміну від аргатів, не належала (?) до військового товариства, а складала основну частину недавніх переселенців і жила по селах, слободах і хуторах, сплачуючи щорічний податок до військової скарбниці. Правда, зазначив далі дослідник, це ще зовсім не означало, що вони перебували за межами місцевого права і на них не поширювались закони і влада Січі. Останні охоплювали їх через паланкову старшину, а далі через сільське, слобідське “поспільське отаманство”, яке обиралось мешканцями цих поселень. *Єдине в чому посполиті постунались козакам (?)*, так це в тому, що не могли брати участі в справах Січі. Але кожен з них, якщо це дозволяло їх економічне становище, міг, на думку О. Олійника, змінити свій соціальний статус і стати козаком²¹.

По-перше, назва “аргати” (від грецького — праця, робота) мала дещо узагальнений зміст, під нею дійсно розумілись

¹⁹ Слабченко М.Е. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для вивчення історії західноруського і українського права. — К., 1929. — Вип. VI. — С. 234.

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 175. — Арк. 142.

²¹ Олійник О.Л. Запорозький зимівник часів Нової Січі. — С. 134–135.

наймити — козаки, бродяги на Запорозькій Січі в XVIII ст., які заробляли засоби до існування на промислах і в ремеслі, а також працею в різних регіонах України, Кримського ханства, Волощини та Молдови, про що йдеться і в народному фольклорі, наприклад, у чумацьких піснях. Аргати нерідко брали участь у гайдамацькому русі. По-друге, посольство не лише сплачувало щорічний податок до Військової скарбниці, але мало й інші зобов'язання перед Кошем, підтримувало більш тісніші взаємовідносини. Зокрема, Ф. Воєйков писав, що: “Все, в слободах живущі запорожцы... должны однако всю от Коша наряженную воинскую службу безотговорочно исправлять, а протчих между ими посялившихся обитателей *должность состоит* только в том, что помогают в починке куреней, артилерійских и протчих воинских строений”²².

“Молодиками” називали, як правило, вихованців і різноробочих власників зимівників. Загалом же вони, працюючи за угодою з господарем, мало чим відрізнялися від звичайних наймитів.

Досить умовним слід вважати й визначення середнього заробітку найманого працівника на Січі. Адже коливання оплати виконаної роботи залежало від багатьох чинників. Так, Н. Полонська-Василенко звернула увагу на те, що доглядачам за худобою замість грошей найчастіше давали “заслужену” натуру, наприклад, чабанам за рік випасу по 4 вівці й 1 козі, чередникам — по корові, допоміжному персоналу платили грошима, а також одягом і їжею. Стадник щорічно отримував від 4 до 8 руб., одяг, продовольство, ще й приплід²³. М. Слабченко вивів середній щорічний заробіток

²² Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1856–1857.

²³ Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. — Т. 1. — С. 205.

наймита на господарських харчах у 3,5 руб.²⁴ Приблизно такого ж висновку дійшов і В. Голобуцький: від 3 до 3,5 руб.²⁵

Для 60-х років XVIII ст. низовий старшина В. Чернявський назвав загальну кількість добре облаштованих зимівників — 4 тис.²⁶, яка повністю збігається з вище наведеними нами даними. Хоча насправді їх чисельність була набагато більшою (коли врахувати дрібні господарські одиниці, що належали бідним козакам).

Деяке уявлення про поширення найму в окремих поселеннях дають матеріали перепису Протовчанської паланки від 2 березня 1773 р.²⁷:

Назва слобід	Кількість козаків, що наймають робітників	Кількість наймитів у козаків	Кількість посолитих, що наймають робітників	Кількість робітників у посолитих
Могильов	11	13	—	—
Цеглинка	23	31	2	2
Проданівка	17	19	2	2
Половетщина	7	7	—	—
Шульгівка	21	23	3	4
Василькове	—	—	—	—
Кирилівка	18	24	2	2
Петрівка	22	36	6	6
Разом	119	153	15	16

²⁴ Слабченко М.Е. Паланкова організація Запорозьких Вольностей // Праці Комісії для вивчення історії західноруського і українського права. — К., 1929. — Вип. VI. — С. 235.

²⁵ Голобуцький В.А. К вопросу о социально-экономических отношениях на Запорожье во второй половине XVIII века // Исторические записки. — М., 1953. — № 44. — С. 246.

²⁶ Мышецкий С. История о козаках запорожских. — Одесса, 1850. — Приложения В. Чернявского. — С. 81, 82.

²⁷ Голобуцький В.А. Запорозьке казачество. — К., 1957. — С. 359.

Як бачимо, найманих робітників мали не лише “справжні” запорожці, а й посполиті, котрі оселились у слободах на Січі.

Про те, яким хитким міг бути зв'язок наймита-посполитого з Січчю, господарем козаком, свідчать відомості з життя Івана Гаврилова, отримавшого на Низу два привістка — Білий і Вітер. Він народився “за Дніпром” у м. Сміла. Згодом з батьком Гаврилою та братом Марком перебрався на помешкання в Полтавський полк у Китай-городок. Там батько і брат померли, а тому Іван Гаврилов, “за неименіем родственников и жены”, 1740 р. відправився до р. Берда та р. Калміус, де три роки знаходився в наймах при січовому козаку іркліївського куреня Степанові Реві. Він займався рибацьким промислом, а в Запорозькій Січі ніколи не бував і до якогось куреня не приписувався. Водночас встиг попрацювати на Донці в Луганській станиці, “для зажинання на прокорм хлеба”, в козака Йосипа Стехіна. В нього Іван Гаврилов ціле літо пас вівці, але не отримавши платні, вкрав рушницю в іншого наймита й утік. У 1745 р. Гаврилов опинився в м-ку Богородицьке (на р. Самара), де всю зиму і Великий піст прожив у двоюрідного брата Йосипа Маркова. Потім купив у того за 5 руб. коня й знову подався до р. Берда для ловлі риби. Проте, не доїхавши до місця, на р. Солонка зустрів розбійника К. Калгу й пристав до його “воровської” ватаги у кількості семи чоловік. У результаті І. Гаврилов за свої злочинні дії був заарештований і потрапив під суд²⁸.

Інший характерний приклад, також пов'язаний з рибацьким промислом і нещасливою долею посполитого. Онисим Григор'єв, на прізвисько Шандра, народився в м-ку Бугушків (Переяславський полк, Кропивенська сотня). Коли йому виповнилося двадцять три роки пішов “при возах запорожских козаков, которые в том местечке зимовали” на Січ “для принятия казачьей службы”. На Низу записався до іркліїв-

²⁸ Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1613.

ського куреня й зайнявся риболовлею, завдяки якій спромігся нажити певний капітал. Однак незабаром він полишив свій промисел, купив двох коней у козаків і відправився “на степь с таким намерением, чтоб, где совокупясь с другими подобными ему, на воровство пойтить...”²⁹.

Досліджуючи договірні умови в рибацькому промислі, В. Голобуцький навів деякі типові приклади цьому і дійшов до висновку: найпоширенішою формою “експлуатації” (а чому не заробітку?) “лямщиків” стала праця “з найму” та “з половини”. За першою формою угоди наймит отримував після завершення сезону чітко обумовлену платню. Так, козак Влас найнявся до запорожця платнирівського куреня Сави Савирського “до невода в службу... по договору за цену пять рублей денег в год” (1767). Касян Чабаненко обумовив свою працю на рибзаводі (сапеті) козака Павла Пашка терміном від Великого до Пилипового (різдвяного) посту і оцінив її в 15 руб. Наступного року той же Чабаненко “нанялся в куренного минского Олексия Зайця да титаревского Остапа, а прозвания не знает, на весну за шесть рублей, и тамо выбувши, нанялся ж в корсунского куренного Максима Остудного от Петра до Покровы в сапет за пять рублей”. 1769 р. Чабаненко за 6 руб. найнявся до запорожця ірліївського куреня Грицька Ломаки терміном з весняного сезону до Петра. Козак Олексій Штим протягом 1771–1775 рр. заробляв щорічно по 10 руб. на рибацькому промислі³⁰. Як правило, оплата здійснювалась лише грошима (без надання від господаря одягу та харчів). А ось низовик конелівського куреня Олександр Сивокобильський “служил в разных запорожских козаков (а чему уж будет больше 20 год) и на Низу в невода с *половины ходил*”. “З половини” улову працював на козаків Ф. Щербину та М. Ногу запо-

²⁹ Там же. — С. 1614.

* День св. Петра святкується влітку.

³⁰ Голобуцький В.А. Запорозжское казачество. — С. 374.

жець Лагода³¹. В одного власника сапета могло одночасно працювати від 5 до 15 робітників, або забродчиків і інших.

Зрозуміло, що найм з половини для господарів був більш вигідним, ніж оплата праці в грошовому еквіваленті. Адже в такому разі невдалі вилови не впливали на його витрати найму, на відміну від чітко встановленої ціни за певний термін. Крім того, оплата в другому випадку здійснювалась лише після реалізації риби, як товару, в ході якої винагорода, знову ж таки, могла корегуватися.

Відмітною рисою рибацьких артілей раннього нового періоду, втім як і інших професійних груп промисловиків-чумаків, мисливців, солеників і т. п., полягала в їхньому військовому характері й організації (наприклад, постійне носіння, або тримання поблизу себе холодної та вогнепальної зброї, готовності у будь-яку хвилину дати відсіч нападникам-грабіжникам чи татарам). Адже набута ними власність протягом тривалого часу і завдяки виснажливій праці в один момент могла бути відібрана. За таких обставин наймит господаря повинен був обирати: або братися за зброю і ставати на захист наймача і свого майна, або ж приставати до зграї правопорушників і повністю змінювати вид своєї діяльності. Як зазначив Ф. Щербина, “рибальська сіть і рибацький човен не могли існувати без заступництва рушниці, шаблі та списа, і поганим ставав той промисловець, який не вмів з однаковою вправністю володіти і веслом, і рушницею, і шаблею”³².

Траплялись випадки, коли довготривалий період невдалої риболовлі спонукав хазяїв і їх наймитів до власних розбишацьких дій. Тоді на чолі об’єднаної ватаги обирався отаман, волі й наказам якого мали коритися всі без виключення, вже рівні в правах, “братчики”. Останні, як правило, розгортали

³¹ Там же. — С. 375.

³² *Щербина Ф.* Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. — Одесса, 1880. — С. 179–180.

свою діяльність подалі від органів центральної влади, а тому їх сваволю могли більш-менш вдало обмежувати такі організовані структури, як Запорозька Січ, яка в разі потреби посилювала проти них спеціальні загони.

Рибацькі ватаги функціонували у трьох основних видах, в залежності від їх складу: 1) “господаря”-запорозця (нерідко старшини), який об’єднував (або набирав) місцевих низовиків; 2) власне із запорозців, котрі могли наймати для роботи козаків; 3) змішені артілі, так звані “тафи”, з бродяг, аргатів і інших, здатних для активної фізичної праці, осіб. Останні, як правило, не записувались до складу “низового товариства”, не брали відповідних “білетів” чи паспортів, щоб не виконувати жодних зобов’язань перед Кошем. Січове керівництво загалом не прихильно ставилось до не санкціонованих ним промислових ватаг, але їх отамани намагалися приховати діяльність таких наймитів у разі появи якихось контролюючих представників (осавулів, “об’їздних” команд і т. п.).

Щодо перших двох видів, то вони мали більш загальний характер і стали демократичні взаємовідносини, принаймні, між рядовими членами. Хазяїн поставляв у артіль рибацькі снасті, с’які-такі харчі, зокрема борошно, а від забродників вимагав лише одне: робочу силу. Внутрішній розпорядок багато в чому залежав від пори року, погоди і настроїв власне “братчиків”, а уловом ділились відповідно попередньої домовленості між господарем і артіллю. Зрозуміло, що володіючи засобами виробництва і правами, наділеними Кошем, хазяїни поступово ставили у все більшу залежність від себе наймитів-забродників, особливо з числа бездомних і мало-забезпечених людей.

Широко використовувався найм на Січі практично в усіх галузях народного господарства: в ремеслі, промислах, а також землеробстві. Причому, траплялися випадки, коли на Запорозжя потрапляла особа, яка до того періодично займалася різними промислами, потім землеробством, котре згодом змінювала на ремісничу діяльність, або навпаки. Про

це свідчить конкретний приклад, пов'язаний з Степаном Івановим (Шестопаловим). Він народився в с. Бобрівка поблизу м. Козельськ. 1735 р. потрапив у солдати і був направлений до м. Калуга. Звідти його частину перемістили в Київ, де знаходились на той час піхотні московський і стародубський полки. Останні направили під Азов, на шляху до якого, через осінню непогоду, полки зупинились у Ново-Айдарській слободі на вінтер квартирах, де і пробули всю зиму. Коли настав Великий піст С. Іванов утік на Донець у Каменську станицю. У місцевого козака Романа Канбулова він «с найма весну пахал, а потом пристал к малороссіянам с найма ж и гонял с оными в Черкаской (Черкаськ. — О.Г.) дрова лет с шесть и после того пошел... для работы на Кривыя хутора и работал тамо с найма три года...»³³. В 1745 р. Шестопалов долучився до ватаги крадіїв, з якою поблизу донської станиці Прибулої напав на хутір козака Петра Тарасова й загарбав того «пожиток». Унаслідок злочинних дій С. Іванов був заарештований, «жестоко плетми наказан и отдан для вызову в Бахмут Черкаской станицы козаку Алексею Левтереву». Певний час перебував під станичним караулом, але коли охоронці поснули, втік і пішов на р. Кам'янка. Там у Довгому буераці долучився до роботи плотника Ф. Афанасьева, який саме будував амбар для млина. Угода передбачала оплату роботи в 4 руб. Потім з тим самим майстром Іванов підрядився будувати вітряний млин козаку Трифону Желябі. Однак несподівано до землянки, де він мешкав, приїхали троє запорожців і вмовили його «идти с ними на косы» (тобто риболовити). На таку пропозицію Іванов відповів: «... Что и давно охоту туды итить имеет»³⁴.

Стосовно ж землеробства і кількості використаних у ньому наймитів маємо зауваги тогочасного мандрівника Василя Зуєва. Зокрема він писав: «Всякой зажиточной

³³ Источники для истории запорожских козаков. — Т. 2. — С. 1628.

³⁴ Там же. — С. 1629.

запорожець засевав хlebом стoлькo удoбнoгo к тoму в дoли-
нах пoля..., скoлькo у кoгo рaбoтникoв нaхoдилoсь, и прo-
дoлжaл oнe oбрaбaтывaть дo тeх пoр, пoкyдa oбeссoчeннaя
зeмля бoлee плoдoв призвoдить нe пeрeстaвaлa: тoгдa пeрe-
eзжaл oн сo свoим зимoвникoм нa дрyгyю рeкy или дрyгyю
бaлкy...”³⁵.

Сeрeд зaпoрoжцiв, якi зaймaлись прoмислoвoю дiяль-
нiстю, в oсoбливy грyпy мoжнa видiлити мисливцiв i лoвчих.
Вoнa мaлa бaгaтo спiльних рис у нaймитyвaннi з вaтaгaми
зaбрoдчикiв i чyмaкiв: сxoжi зa фoрмoю дoгoвiрнi yмoви;
oплaтa прaцi нaтyрoю aбo грoшимa. Нaйпeршi згaдки прo
мисливцiв i лoвчих дaтyютьсa в дoкyмeнтaх XV ст., бiльш
чaстiше — XVI ст. Дeякi з них спeцiялiзувaлисa нa пoлювaннi
oкрeмих видiв звiтiв: лисиць, зaйцiв, вoвкiв, oлeнiв, дикoї
птицi тoщo. Зoкрeмa, тaк звaнi лисичники мeшкaли в пa-
лaнкaх, кoли виникaлa пoтрeбa вибирaли сoбi oтaмaнa й
oргaнiзoвaнo зaймaлись свoїм прoмислoм прoтягoм рoкy³⁶.
Мiсцeм пoлювaння нaйчaстiше oбирaли стeпoвi мiсцини
Зaпoрoжжя. Зa тe, щo Кiш видaвaв лiцeнзiю нa прoмисeл,
“лисичники” сплaчувaли дo вiйськoвoгo скарбy дeсятинy
шкyрaми зaбитих звiрiв. Чaстинa їх зaрoбiткiв йшлa нa
пoтрeби мiсцeвoї цeркви тa їхнoї пaлaнки. Чимaлo шкiр
лисиць зaпoрoжцi пoстaвляли для цaрськoгo двoрy, a тaкoж
нa ринки Криму. В мiсцях пoлювaння мисливцями рились
прoстi зeмлянки для вiдпoчинкy, збeрeжeння прoдoвoльчих
зaпaсiв тoщo. Пiсля зaвeршeння пoлювaння “лисичники”
вiдпрaвлялись дo зимiвникa кyшнiрa, дe тoї фaхoвo вичиняв
хyтрo iз шкyри.

³⁵ *Зуев В.* О бывших промыслах запорожских казаков и наипаче о
рыбном // Собрание сочинений, выбранных из месяцесловов за раз-
ные годы. — СПб., 1790. — С. 105–106.

³⁶ *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша
запорожского. — Т. 1. — С. 234–236.

Схоже чинили й мисливці на оленів, яких було чимало в Задніпровському Запоріжжі до 60-х років XVIII ст.³⁷

Впливові запорозькі старшини та заможні козаки використовували наймитів не лише в своїх господарствах, а й у службі військового товариства. Коли, наприклад, їх викликали для “чергового” походу, або виконання якихось інших завдань Коша, то вони могли послати замість себе найману людину. В таких випадках господарі надавали своїм обранцям сяку-таку зброю, найчастіше погану, або стару, найгірших коней, ношений одяг, невеличкий запас їжі й фуражу. Інколи відмовляли їм навіть у видачі їжі. Особливо ситуація з наймитами через небажання старшин і козаків служити загострювалися в період війн чи локальних бойових дій.

Свою історію такого найму оповів Пархом Андреев, син Развора, в 1775 р. Він народився в с. Ульяновка Лубенського полку, 1-ої полкової сотні. З матір'ю та батьком Пархом прожив до 20 років. Після їх смерті від був “подговорен и завезен” у Січ запорожцем поповичевського куреня Андрієм Гудимою. На Запорожжі йому довелося прожити 15 років. За цей час Гудима записав юнака до свого куреня й перетворив на наймита. Через 5 років “услуженія” Андреева, господар помер. Тоді Пархом “пристал” до козака іванівського куреня Олексія Очеретяного, в якого до ліквідації Нової Січі перебував “в годовой службе с найма”. А як у 1773 р. від Коша наказали старшині куреня відправити козака “в команду, состоящую под. слободою запорожскою, прозванію Петровою”, то Очеретяний замість себе вислав П. Андреева. Останній протягом місяця знаходився в сл. Петрова “при повозках в команде” курінного отамана Павла та осавула Якова Притки. Після того виконував різноманітну службу по багатьом місцевостям Запорожжя³⁸. Водночас його колишній хазяїн

³⁷ Щербина Ф. Назв. соч. — С. 108.

³⁸ Там же. — С. 2047–2048.

Олексій Очеретяний продовжував своє безтурботне життя, вів господарство та поступово збагачувався.

Окремі спроби запорозьких старшин ліквідувати поставлення наймитів замість особистої служби низовиків не дали позитивних результатів. Це явище яскраво засвідчило майнову нерівність, яка існувала в середовищі запорозького товариства. Заможні господарі тим самим перекладали свій головний обов'язок перед Військом на місцеву сірому.

Періодичний наступ царського уряду на Вольності Війська Запорозького, а також підписання Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р. між Росією та Туреччиною, в результаті якого кордони Російської імперії розширилися до гирла Південного Бугу, зумовили поступовий занепад Січі. На початку червня 1775 р. імперські війська на чолі з генералом П. Текелієм, які поверталися з турецького фронту, несподівано оточили “козацьку республіку”, а 4–5 червня захопили і зруйнували її. Запорозьке військо, яке так часто використовували російські правителі в своїх великодержавних інтересах, було розпущено, його землі передано переважно російським і іноземним можновладцям. Частина козаків перетворено на кріпаків, іншу — змусили перебратися на підвладну турецькому султанові територію в гирлі Дунаю, де запорозжі заснували Задунайську Січ. Розправившись з низовиками, їх унікальною автономією, Катерина II у маніфесті від 3 серпня 1775 р. презирливо назвала запорозьке утворення “політичною потворністю”.

Колишні Вольності Запорозького Війська ввійшли до складових новостворених губерній — Новоросійської та Азовської.

Новоросійську губернію царський уряд утворив 1764 р. з Ново-Сербії та Новослобідського козацького поселення (на захід від Дніпра); Слов'яно-Сербії й Української лінії (на схід від Дніпра); двох сотен Миргородського полку (разом з Кременчуком і Власівкою) та тринадцяти сотен Полтав-

ського полку³⁹. Загальна площа губернії досягала близько 3 млн. дес.⁴⁰

Азовська губернія створена за царським указом від 18 грудня 1708 р. Спочатку до її складу входила територія, що охоплювала теперішні Луганську, Донецьку, більшу частину Харківської області України, Ростовську, Воронежську, Тамбовську області Росії, а також міста Ізюм, Чугуєв, Змієв, Балаклія, Печеніги, Тор (нині Слов'янськ), Тамбов, Саранськ, Воронеж, Валуйки, Острогозьк, Коротояк і інші. Згодом вона зазнала декілька реорганізацій. Після російсько-турецької війни 1768–1774 р. Азовську губернію сформували у складі Азовської та Бахмутської провінцій з центром у м. Азов. До неї ввійшли в 1775 р. колишня Слов'яно-Сербія, південна частина Слобідської України, Область Війська Донського, фортеці Керч і Єнікале на Керченському півострові. В 1776 р. Азовську, Астраханську, Новоросійську та Саратовську губернії об'єднано в генерал-губернаторство на чолі з графом Г. Потьомкіним. 1783 р. Азовську та Новоросійську губернію ліквідовано, а замість них створено Катеринославське намісництво⁴¹.

На думку багатьох дослідників, саме Південна Україна стала тим регіоном, де в кінці XVIII — першій половині XIX ст. особливо швидко й інтенсивно відбувався розвиток буржуазних відносин у сільському господарстві й промисловості⁴². Однією з специфічних рис народного господарства

³⁹ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XVI. — № 12099, 12180, 12376.

⁴⁰ *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823. — Одесса, 1836. — Ч. 1. — С. 112.

⁴¹ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XX. — № 14252, 14380; *Николайчик Ф.Д.* Город Кременчуг. — СПб., 1891. — С. 61, 62.

⁴² *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України. — С. 35, 227; *Теплицький В.А.* Розклад і криза кріпосного господарства на Україні // Наукові записки Інституту економіки. — К., 1954. — № 2. — С. 173; *Полянський Ф.Я.* Правоначалное накопление капитала в России. — М., 1958. — С. 77, 78.

краю була наявність своєрідної категорії сільського населення, як десятинщики, котрі порівняно самостійно й незалежно обробляли землю, розводили худобу, займалися промислами, вдавалися до найму на ділянках, наданих їм поміщиками⁴³. Їх становище не рідко викликало захоплення у всілякого роду біглих, жебраків і бурлаків. Один з них, мандруючи по Херсонській губернії, занотував таке: “Мечта кожного бурлака заробити наймом деньги, приписатися в мешчане и “открыть” хутор на помещичьей земле”⁴⁴.

Фактично хутори десятинщиків замінили зниклі запорозькі зимівники, які активно множилися ще в третій чверті XVIII ст. у вигляді осередків вільної колонізації степу. За твердженням С. Борового, заведення на їх місцях “феодалного землеволодіння знищило ті рідкісні, але дуже цінні в господарському відношенні вогнища виробничої діяльності, які створив народ до приєднання цієї території до імперії”⁴⁵.

Проте, незважаючи на те, що Запорозька Січ була остаточно ліквідована, масовий потік біглих і всіляких переселенців на південні землі не припинявся. Таким чином місцеве населення формувалося значною мірою за рахунок так званого декласованого елемента. Так, представник консервативних кіл Росії П. Сумароков писав про жителів Таврії, що майже всі вони становлять “побродяг”, людей біглих і розпусних⁴⁶. Князь І. Долгоруков, відвідавши південь

⁴³ Коциевский А.С. Свободные арендаторы на помещичьих землях Южной Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. — Минск, 1964. — С. 360.

⁴⁴ А.Г. Записки южнорусского крестьянина // Устои. — 1882. — № 1. — С. 70-71.

⁴⁵ Боровой С.Я. О некоторых особенностях аграрного строя степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962 г. — Минск, 1964. — С. 372.

⁴⁶ Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду. — СПб., 1805. — Ч. 2. — С. 3.

України в 1810 р., висловився так: “Страна новая... заселена беглыми и бродягами”⁴⁷. Схоже занотував і Ф. Вігель: “Бродяги, беглые мужики из помещичьих имений целой России были коренными жителями края”⁴⁸. Користуючись безправністю “сірої маси”, окремі господарі примушували працювати наймитів на себе лише за “шматок хліба”⁴⁹. І це при тому, що в деяких районах південного регіону залишилась значна кількість запорожців. Наприклад, у Катеринославському повіті їх за поміщиками значилось 2534 чол., а в Олександрівському повіті — 1201 чол. (1793)⁵⁰.

Як свідчать джерела, маса бродяг, потрапивши на початку ХІХ ст. на територію Криму у якості наймитів, широко використовувалась у маєтках великих землевласників. Причому їх платня становила порівняно високу ціну — від 10 до 20 руб. щомісяця на хазяйських харчах⁵¹. Тобто, вона була сумірною середній зарплаті робітників за наймом у запорозьких зимівниках періоду Нової Січі.

Саме на півдні України протиріччя між потребами в робочій силі і її незадовільній наявності в другій половині ХVІІІ ст. зумовили великі складності й гострі проблеми на ринку вільнонайманої праці за умов тільки-но санкціонованих царським урядом кріпосницьких взаємовідносин.

З кінця ХVІІІ ст. у новостворених південноукраїнських губерніях особливо помітним стає процес товаризації всіх видів господарства, що зумовило розклад його натуральної системи ведення, контрастніше зробило застосування вільнонайманої та підневільної праці, розширило використання машин. При цьому все чіткіше почала проявлятися невід-

⁴⁷ Долгоруков И. Славны бубны за горами или путешествие мое кое куда 1810 г. — М., 1870. — С. 177.

⁴⁸ Вігель Ф. Воспоминания. — М., 1865. — Ч. 6. — С. 91.

⁴⁹ Палимпсетов И. Мои воспоминания. — М., 1879. — С. 107.

⁵⁰ Голобуцкий В.А. Черноморское казачество. — К., 1956. — С. 120.

⁵¹ Російський ДАДА. — Ф. 1261. — Оп. 1. — Спр. 2357. — Арк. 1–4.

повідність примусу до робіт і примітивної техніки новим товарно-грошовим відносинам.

І. Гуржій звернув увагу на те, що вже в другій половині століття тут наймана праця мала поширення в окремих поміщицьких маєтках, але вона в основному обмежувалась роботами, що потребували високої кваліфікації (тобто майстрів). Найбільшого використання вільний найм набув на Катеринославщині й Херсонщині, що зумовлювалось, з одного боку, швидким розвитком торгового землеробства, а, з другого, — недостатністю кріпаків. Особливо в значних розмірах він застосовувався під час збирання врожаїв і сінокосу. Деякі поміщики, здійснюючи збирання врожаю, майже повністю переходили на найм робітників⁵².

Царський уряд, враховуючи ситуацію, що склалася на території південних регіонів з робочою силою, організував масштабні пересилки сюди кваліфікованих кадрів з росіян, або з інших місцевостей України. Так, у 1789 р. відбувся спеціальний набір ковалів і плотників у Харкові з метою їх подальшої відправки в Херсон для робіт на корабельнях⁵³. 1796 р. туди ж направили майстрів із м. Тула. Причому ними опікувався особисто харківський і воронезький генерал-губернатор⁵⁴. У першій половині 90-х років у Кременчузі працювали каменярі з Вологодського намісництва, яким 1794 р. дозволили лише тимчасово повернутися додому⁵⁵.

Тільки в Херсонському адміралтействі, заснованого 1778 р., у 1787 р. працювало вже 2273 вільнонайманих майстрів.

Говорячи про загальні людські ресурси і можливий потенціал вільнонайманих робітників, слід звернути вагу на

⁵² Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України. — С. 209, 210.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 1709. — Оп. 1. — Спр. 1253. — Арк. 6.

⁵⁴ Там само. — Ф. 1959. — Оп. 1. — Спр. 519. — Арк. 1–2.

⁵⁵ Там само. — Ф. 209. — Оп. 1. — Спр. 270. — Арк. 1–11.

більш-менш точні дані ревізії 1782 р. стосовно Азовської та Новоросійської губерній. Згідно них, на означених територіях налічувалось 365457 душ чоловічої статі, або більше на 200% ніж у 1773 р., що, безперечно, свідчить про надшвидкі темпи колонізації. Серед них найчисельнішими були державні селяни різних категорій — 195815 чол. Друге місце в кількісному відношенні посіли вільні поселенці, що оселилися на приватних землях і визначені, як “помещичьи и разnochинские подданные” — 132202 чол. Очевидно, їх і слід вважати основним джерелом для найму. Далі розподіл був таким: монастирські посполиті — 3939 чол.; поміщицькі “кабальні” (мабуть, дворова прислуга) — 107 чол.; магістратські — 1030 чол., а всього 137278 чол. Останні, наймовірніше, якщо і долучалися до найму, то примусового. До вірогідних вільнонайманих робітників можна зарахувати і колоністів, котрі розселялися в сільських місцевостях, але їх нараховувалося не багато — 10609 чол. Кількість кріпаків досягала 4514 душ, купців — 3104, церковнослужителів — 3534, міщан — 6638 і цеховиків — 3965⁵⁶.

Ці дані цікаво спів ставити з статистикою 1787 р. і побачити, як усього за п'ять років зросли деякі групи населення. За матеріалами ревізії Катеринославського намісництва, утвореного на основі Азовської та Новоросійської губерній, в межах регіону значилось загалом 390232 душі чоловічої статі. Серед них: купців 1950, міщан і цеховиків — 14718, однодворців 23067, державних двірцевих і економічних селян — 2799, “воинских и государственных поселен” — 173366, греків — 5870, вірмен — 4056, грузин — 295, шведів і корсиканців — 423, калмиків — 459, поселених солдатів — 1796, поміщицьких підданих і прислуги 150608, поміщицьких селян — 5655, однодворців — 91, поміщицьких “кабаль-

⁵⁶ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М., 1959. — С. 69.

них” — 18, дворян 1590, церковнослужителів — 2927, інших представників різних націй — 506⁵⁷.

Тобто, коефіцієнт державних і вільних поселян, потенційних наймитів, помітно зріс, збільшилась кількість міщан і ремісників, а ось число купців, навпаки, зменшилось.

Зрозуміло, що потужна концентрація вільнонайманих робітників відбувалась у новостворених містах (на підприємствах) таких, як Єлисаветград, Новомиргород, Новоархангельськ, Овідіополь (40–50-ті роки XVIII ст.); Олександрівськ (1770); Катеринослав, будівництво якого розпочалося на землях колишнього Запорозжя в 1776 р.; Херсон (1778); Маріуполь (1779); Миколаїв (1788); Севастополь (1783); Сімферополь (1784); Одеса (1794) і багато інших. Зокрема, в Катеринославі наприкінці XVIII ст. функціонувала казенна суконно-панчішна мануфактура, переведена туди з Білорусі (1794). Через чотири роки на ній працювало 2350 робітників, серед яких чимало вільнонайманих⁵⁸.

Постійна агресивна політика царського уряду Росії потребувала зростання виробництва заліза та виробів з нього, головним чином для армії й флоту. Це зумовило, на базі покладів залізної руди, виникнення металургійної та металообробної промисловості. Першим профільним підприємством у цій галузі слід вважати Торсинську мануфактуру (Донбас), яка діяла протягом 1743–1755 р. Спочатку вона мала три сиродутних, два плавильних і три ковальських горни. А 1750 р. у ній стала до ладу домна. Механізми приводились у дію водою. Забезпечували виробничий процес

⁵⁷ Атлас Екатеринославского наместничества. 1787 г. // Джерела з історії Південної України. — Запоріжжя, 2009. — Т. 10: Описи Степової України останньої чверті XVIII — початку XIX століття. — С. 279.

⁵⁸ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. — К., 1979. — Т. 2: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (Друга половина XVII–XVIII ст.). — С. 521.

15 майстрів і допоміжні робітники. Протягом 1789–90-х років діяли казенні мануфактури військового профілю в Кременчузі та Херсоні. 1799 р. почав виготовляти гармати та ядра Луганський казенний ливарний завод⁵⁹. На означених підприємствах широко застосовувався вільний найм. Це стосувалося і невеликих приватних ливарень, що працювали переважно на місцевий ринок водночас з казенними.

У млинарстві Катеринославщини, де діяло 2947 млинів (1956 вітряків, 950 водяних і 41 земляний) і не вистачило робочих рук, водночас використовувався примусовий і вільний найм (1793). Схожа ситуація існувала в регіональному винокурінні, де протягом 1793–1799 рр. кількість горілчаних заводів збільшилась з 8 до 38. Тоді ж чотири винокурні виникли на Херсонщині. За останнє десятиріччя XVIII ст. виникло багато інших підприємств, що забезпечували переробку продукції землеробства та тваринництва. Наприклад, у Катеринославському намісництві функціонувало 18 шкіряних, 2 текстильних і 1 пивоварне підприємства на місцевій сировині, 2 цукрові й 1 кофейне на привізній (1793). У 1799 р. на території Криму діяло 28 шкірних, 2 винокурних, 4 свічкових, 1 текстильне та 1 миловарне підприємства⁶⁰.

За деякими даними, вільнонаймана праця, як і в інших місцевостях України, домінувала на купецьких мануфактурах або “фабриках”. Так, у передмістях Катеринослава шкіряну та свічкову “фабрики” утримував купець М. Фалєєв.

Велику кількість робочої сили потребувало транспортування будівельних матеріалів, сплавлення лісу по Дніпру тощо. Коли врахувати той факт, що найм волової хури обходився казні зазвичай у 10 руб., а кінської — 7 руб., то можна уявити скільки було задіяно їх власників при будівництві Херсона в 1779 р., якщо сплачено лише “вольно нанятим людям за возку собственными лошадьми на крепосное

⁵⁹ Там само. — С. 522.

⁶⁰ Там само. — С. 521.

укрепление дерну” 11150 руб. Водночас робітникам виплачено 35689 руб.⁶¹ Близько 10 тис. руб. сплачувалось казною особам, які сплавляли деревину через Ненаситецький поріг (1780). Вільний найм від 900 до 1200 робітників для вивантаження лісу біля Дніпровських порогів вважався звичним явищем на той час. Причому, працювали тут головним чином “місцеві” жителі, які недавно оселилися⁶².

Поширенню найманої праці неабияк сприяв дозвіл на найвищому рівні усім бажаючим, окрім поміщицьких селян і однодворців, заводити заводи і фабрики будь-якого профілю. Особливими пільгами при цьому користувалися іноземці. Наприклад, один турок, отримавши російське підданство, захотів заснувати в Таганрозі “фабрику золотої турецької парчі”, так йому, окрім одноразової грошової допомоги, призначили ще й щорічну платню в розмірі 300 руб.⁶³

Особливо важкою працею для робітників і солдатів з Росії слід вважати їх участь у будівництві обвідного каналу поблизу Дніпровських порогів. З цього приводу В. Зуєв занотував: “Труднейшая работа есть бурить камни под водою, и поэтому не без ужаса смотреть должно, как солдаты и работники по два человека на плотине, зацепясь за камень, посреди толь сильной быстрины и шуму держатся, сидят, как чайки, и долбят оной. Продолбивши на известную глубину, становятся жестяную с порохом трубку, к коей приложат фитиль отпльвают. По прошествии некоторого времени разрывает камень под водою и оные обломки работники после подбирая должны вывозить на берег”⁶⁴.

⁶¹ *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Ч. 1. — С. 157.

⁶² *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье. — С. 82.

⁶³ Там же. — С. 84.

⁶⁴ Путешественные записки Василия Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. — СПб., 1787. — С. 256–257.

Фактично осторонь процесу формування ринку вільно-найманої праці тривалий час залишався Крим. До анексії його Росією тут панував у сільському господарстві не те що примусовий найм, а звичайна рабська праця десятків тисяч християнських військовополонених, а промисловість була практично не розвиненою. 2 лютого 1784 р. царський уряд видав указ про утворення Таврійської області у складі семи повітів: чотирьох кримських, двох північних і одного Тмутороканського (Таманський півострів). Тобто до неї ввійшли крім власне Криму, степова зона на північ від Перекопу (між Дніпром, Кінськими Водами та Бердой) і півострів Тамань. Інші кубанські землі, економічно не дуже пов'язані з Кримом російська влада вирішила включити до складу Кавказької губернії⁶⁵. Першим губернатором Таврійської області став Григорій Потьомкін (з 1784 р. до 1791 р.). Після його смерті нею два роки керувала Катерина II. А з 1793 р. до 1796 р. губернатором був фаворит імператриці Платон Зубов. Павло I після смерті матері, всупереч її волі, вирішив реорганізувати місцевий адміністративний поділ і скасував у 1796 р. Таврійську область, Вознесенську губернію та Катеринославське намісництво, об'єднавши їх у Новоросійську губернію.

На кінець 1783 р., коли здійснювався “камеральний опис Криму”, населення тут становило близько 130 тис. осіб, з них лише 15 тис. були городянами⁶⁶. Багато жителів півострова втрачено внаслідок війн і збройних конфліктів. “Последние крымские замешательства, зазначив В. Зуев, — довели его (Крим. — *О.Г.*) до того, что он потерял от своих жителей и селений более двух третей, и ныне, куда ни поедешь, везде встречаются одни только развалины бывших слобод и

⁶⁵ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXII. — № 15920.

⁶⁶ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Симферополь, 1951. — Ч. 1. — С. 98.

пустыри бывших деревень”⁶⁷. Згідно даних цього мандрівника, в Криму 1782 р. мешкало не більше 50 тис. осіб⁶⁸. Очевидно, наведене число стосується тільки чоловічого населення, яке, як правило, й бралось до обліку.

Загалом же Крим на момент приєднання до Російської імперії знаходився у становищі значного спустошення. Французький мандрівник Жильбер Ромм у своєму нотатнику записав: “Эта многочисленная нация занималась больше войной, чем земледелием”⁶⁹.

Новоприбуле “панство” після 1783 р. намагалося зберегти на придбаних землях з селянами “старі” порядки, а подекуди навіть збільшити розміри повинностей на свою користь. Вільнонайманими ж робітниками ставали переважно втікачі з різних куточків імперії, зокрема й України. Облаштувавшись і найнявшись на різних умовах на казенне будівництво або до нових господарів, вони оголошувалися місцевою владою такими, як “невідшукані”, а тому їх не повертали поміщикам⁷⁰.

Відтоді царський уряд почав запрошувати до Криму на контрактних умовах іноземних фахівців у різних галузях народного господарства. Так, у 1783 р. з Франції прибув майстер — садівник Йосип Банк для розведення таврійських садів на науковій основі. Італійці Нотара та Парма взяли за організацію шовківництва. Англієцю Гульду доручили влаштувати парки, висадити каштани та інші дерева на Качі і в

⁶⁷ Выписка из путешественных записок Василья Зуева, касающихся до полуострова Крыма 1782 года // Месяцеслов исторический и географический на 1783 год. — СПб., 1783. — С. 1301.

⁶⁸ Там же. — С. 144.

⁶⁹ Ромм Ж. Петешествие в Крым в 1786 г. — Ленинград, 1941. — С. 41.

⁷⁰ Секиринский С.А. К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века // Известия Крымского педагогического института им. М.Ф. Фрунзе. — 1957. — С. 75.

Байдарській долині. Також у Криму згадуються: спеціаліст-винороб Грунтвал, “кращій садівник винограду” — Ортлін, “майстер шовківництва” — Ліндер (1785)⁷¹.

Для розведення садів не рідко використовувався примусовий найм російських солдатів. Коли ж вільнонайманими робітниками тут працювали татарські селяни, то вони вимагали для себе надто завищену платню, а виконували доручене без особливого бажання й зі значною затримкою. “Ежели ж и пойдут на роботу, — писав К. Герман, — то всегда приходят 2 часами позже, а уходят 2 часами ранее, нежели польские и русские работники”⁷².

Як бачимо, на початку ХІХ ст. поряд уже працювали татарські, російські (очевидно, й українські) та польські вільнонаймані робітники, принаймні, в садівництві. Їх К. Герман у своїй праці “Описание Таврической губернии” (1806) назвав “бурлаками”.

Серед промислів, де значною мірою поширювалась вільнонаймана праця, в другій половині 80-х років ХVІІІ ст. вирізнявся видобуток кримської солі, особливо казенної. Він становив важливе джерело державних доходів, в першу чергу на перекопських і козловських озерах. З метою полегшення видобутку солі царський уряд доручив інженеру Корсакову спорудити біля озер мости, а для її збереження спеціальні складські приміщення. Вільнонайманим робітникам казна виплачувала за кожний пуд продукції спочатку по одній копійці, а з 1787 р. — по 2 коп.⁷³

⁷¹ Палас П. Поездка во внутренность Крыма // Записки Одесского общества. — Одесса, 1881. — Т. ХІІ. — С. 288; Лашков Ф.Ф. Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма. — Симферополь, 1890. — С. 11.

⁷² Герман К. Описание Таврической губернии // Статистический журнал. — СПб., 1806. — Т. 2. — Ч. 1. — С. 172.

⁷³ Дружинина Е.И. Указ. соч. — С. 138.

Значні труднощі, які виникали в процесі пошуку робочої сили для соляного промислу, спонукали владу підпорядкувати його (віддати на відкуп) попервах директору митниць Таврійської області Мавроєні, а потім купцю Калугіну. Це помітно збільшило видобуток солі: з 2 млн. пудів у 1784 р. до 3 млн. пудів на межі XVIII і XIX ст.⁷⁴

У виноробстві, крім основної галузі, вільний найм застосовувався при виготовленні діжок і чанів, а також при облаштуванні шляхів через гори для транспортування сирцю та готової продукції.

Поодинокі згадки надibuємо в тогочасному законодавстві стосовно найму майстрів для суконної промисловості, пов'язаної з розведенням овець і верблюдів⁷⁵. Хоча ця галузь до кінця століття так і не розвинулась належним чином.

У зв'язку з очікуваною мандрівкою Катерини II в Крим і підготовкою до неї на чолі з графом Потьомкіним, у середині 80-х років по окремих містах розпочалось активне будівництво палаців. Для нього направлялись як солдати російської армії, так і наймані фахівці: каменярі, столяри, склярі, стельмахи та ін., а також чорнороби. Мова йшла про працю вільнонайманих, бо вони краще виконували доручену справу. І зрозуміло чому: у солдат це була "служба", за яку платили в день у середньому по 10 коп., майстрам же — по 1 руб., робітникам — по 50 коп. у день⁷⁶.

У червні 1785 р. Катерина II видала черговий маніфест, яким запрошувались іноземні колоністи на територію імперії. Законодавчий акт спричинив довготривалий, а не разовий потік вихідців з різних країн на південь України. В такому випадку багато кому з колоністів дозволялось

⁷⁴ *Лашков Ф.Ф.* Князь Г.А. Потемкин-Таврический как деятель Крыма. — С. 12.

⁷⁵ ПСЗРИ. — СПб., 1830. — Т. XXI. — № 15814.

⁷⁶ *Дружинина Е.И.* Северное Причерноморье. — С. 141, 142.

привозити з собою підсобну робочу силу⁷⁷. На нашу думку, саме такі робітники, позбавлені всього (господарства, худоби, реманенту тощо) явили новий, так би мовити чистий, тип буржуазного зразка.

Специфікою окремих міст того періоду стало те, що їх населення, принаймні на казенних роботах, масово наповнили каторжники, яких надсилали з різних куточків імперії. Так, у 1786 р. у Херсоні їх налічувалось 4 тис. Вони працювали не лише на будівництві фортифікацій, а і в землеробстві⁷⁸. За свідченням очевидця тих подій Ж. Ромма, за гарну працю і поведінку каторжникам влада дозволяла вільно пересуватися містом, їм виплачували невелику зарплату, а то й амністували⁷⁹. Про початки заснування Катеринослава джерела зафіксували таке: "... Приготовляется уже выделка кирпича, производится пиление лесов и делаются другие припасы, также и строения строятся; при означенных работах неисходно до несколько сот людей; кроме того, острог, в коем содержится немалое количество для казенных работ колодников, при коих и команда военнотружущих..."⁸⁰.

На багатьох казенних підприємствах до виробничого процесу долучали не лише працю вільнонайманих робітників за державний кошт, а й тисячі рублів з капіталів приватних осіб, зокрема купців.

У 90-х роках XVIII ст. ситуація в сільському господарстві настільки змінилась, що на території Катеринославського

⁷⁷ *Писаревский Т.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. — М., 1909. — С. 290–338.

⁷⁸ Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году миледи Кравен. — М., 1795. — С. 254.

⁷⁹ *Ромм Ж.* Путешествие в Крым в 1786 г. — С. 27.

⁸⁰ *Феодосий.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. — Екатеринослав, 1880. — Вып. 1. — С. 45.

намісництва* деякі навіть казенні й поземельного залежні заможні селяни, могли дозволити собі використання найманої праці не тільки в землеробстві. Частина з них, наприклад, наймала спеціалістів з виготовлення холстів чи сукна, щоб потім їх продавати на ринку.

Іменний указ, виданий Сенату 12 грудня 1796 р., який на законодавчому рівні проголосив кріпосне право в “Полуденном краю” (Катеринославській, Вознесенській і Кавказькій губерніях, а також у Таврійській області) в тогочасних реаліях мало що змінив на практиці, принаймні, в перші кілька років. Н. Полонська-Василенко, посилаючись на праці М. Слабченка, вважала, що швидкий розквіт чорноморської торгівлі збіжжям спричинивсь до переходу господарства на *капіталістичний шлях*. Водночас поміщики намагалися всіма засобами підвищити продукцію збіжжя взагалі, осілі ж селяни, якщо їх і було закріплено указом 1796 р., не могли власними силами задовольнити потреби поміщицьких господарств, тому поряд з примусовою працею “починає розгортатися і праця наймана”⁸¹.

Таким чином, можна констатувати, що в кінці XVIII — на початку XIX ст. у межах усєї підросійської України спостерігалась загальна тенденція: зростання кількості підприємств та кадрів торгово-промислової буржуазії. Ці явища розвивалися взаємопов’язано зі всіма соціально-економічними та політичними змінами, які відбувались у Російській імперії. Характерно те, що власне в Росії протягом 60-х років XVIII ст. — початку XIX ст. чисельність

* 1796 р. Катеринославське намісництво було реорганізовано — воно ввійшло до складу Новоросійської губернії.

⁸¹ Полонська-Василенко Н. Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — Запоріжжя, 2003. — Вип. 7. — С. 300.

робітників вільного найму лише в мануфактурах обробної промисловості зросла в 2 s рази. Їх кількість щорічно збільшувалась приблизно на 1 тис. осіб. За офіційними даними, число вільнонайманців у 1767 р. становило 17,7 тис. осіб, у 1799 р. — 33,6 тис. і в 1804 р. — 45,6 тис. осіб, тобто від 1767 р. до 1799 р. їх кількість щороку збільшувалась у середньому на 500 осіб, а на межі XVIII і XIX ст. — майже на 2,5 тис. осіб⁸².

⁸² *Яцунский В.К.* Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. — М., 1973. — С. 91.

Розділ 5.

ЧУМАЦТВО ЯК ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ЯВИЩЕ НАЙМУ РОБОЧОЇ СИЛИ

Чумацький промисел представляв собою корпоративну форму праці, яка протягом багатьох століть була притаманна практично всім регіонам політично розчленованої України. Саме чумацтво як форма діяльності різних станових груп формувало й об'єднувало економічні інтереси українців на території їх компактного проживання, виробляло специфічні національні традиції в культурі, побуті та соціальному просторі. Навіть поступово зникнувши в другій половині XIX — на початку XX ст., воно залишило по собі ностальгічні спогади в багатьох поколіннях людей, навічно закарбувалося в яскравих і неповторних образах народного фольклору.

Відомий учений-статистик, економіст, соціолог і історик Федір Щербина, досліджуючи общинно-артільні форми праці, й зокрема на території Запорозької Січі, писав: українці — «історичні страдники, котрі винесли на своїх плечах більше мінливостей долі, негараздів і лиха, ніж всі інші народності, що входили до складу великої Російської держави. Багато шкоди завдало малоросійському племені це його виключне історичне становище, але воно не вбило остаточно в малоросі добрі громадянські задатки — прагнення до вищих справедливих взаємовідносин у суспільному житті й до корпо-

ративних форм праці в галузі економічній”¹. Безперечно, такі оціночні закиди вченого стосувалися й чумацтва.

На тлі консервативних, можна сказати пригнічених, стосунків між безпосереднім виробником і великим землевласником в умовах кріпацтва чумацький найм, а особливо його вільна форма, мав найбільш демократичні договірні засади. На думку дослідника народних пісень І. Рудченка, чумацтво являло собою одну з найцікавіших економічних рис “демократичної” України*, народ якої виробив торгіву інституцію відповідно своїм “ідеалам”. Безпосередньо чумаки, твердив І. Рудченко, — виключно народні торговці. “Це — не каста, не замкнутий стан, навіть не спеціальний клас, який би різко різнився в житті складом, інтересом і звичками від народного середовища”². “Під заступництвом козацтва та матері Запорозької Січі, — наголосив Ф. Щербина, — щорічно сотні й тисячі чумацьких возів, що нерідко належали самим козакам, ходили далеко в Польщу, в Галичину, в Молдову, в Крим, на Дон і в Великоросію. Малоросія на той час стала ніби центром валки... Це був найквітучіший період чумацтва, котрий охопив майже три століття, починаючи з XVI і кінчаючи першою половиною XIX століття”³.

В чому ж однозначно помилялися обидва названі автори, так це в тому, що з їхнього погляду, в чумацьких валках навряд чи слід різнити “хазяїв” і “робітників”, бо всі учасники промислу користувалися “абсолютно однаковими пра-

¹ *Щербина Ф.* Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. — Одесса, 1880. — С. 3.

* Очевидно, етнограф мав на увазі частину території країни періоду національно-визвольних змагань і існування Гетьманщини та Запорозької Січі.

² *Рудченко И.* Чумацкие народные песни. — К., 1874. — С. 4, 5.

³ *Щербина Ф.* Назв. соч. — С. 133.

вами в усіх відношеннях і у вкладах (матеріальних. — *О.Г.*), і в праці, і в результатах праці й торгової діяльності”⁴.

Зрозуміло, це не відповідало дійсності на всіх етапах розвитку чумацтва, особливо в пізній період. Адже відомі, наприклад, численні факти про те, коли залежні селяни займаючись чумацьким промислом, мусили наймати замість себе осіб для виконання панщини, або коли їх у зв’язку з цим переводили на оброчний стан. За таких обставин умови діяльності селян, їх майновий і соціальний статус помітно відрізнялися від вільного чумака. Водночас розбагатілі “промисловики”, звільненні від відробіткової ренти, отримували більше можливостей (у свободі вибору, часі, одержанні прибутків) і ставали цікавішим об’єктом для визиску. Безпосередньо йшлося про те, що панові “краще мати гроші від чумака, ніж того робітника, яких є багато”⁵. Як би там не було, але природньо особиста чи поземельна залежність від можновладця та його примх, необхідність віддавати значну частину доходів, навіть за наявності наймитів з боку розбагатілого чумака, неабияк обмежували торгово-промислову діяльність останнього, звужували громадські права та свободу.

Коли з’явилися перші вільні наймити в чумацькому промислі, як і сам вид цієї господарської діяльності важко встановити через брак джерел. Принаймні, в фаховій збірці матеріалів, спеціально присвяченій торгівлі в Україні XIV — середини XVII ст. такі відомості відсутні, хоча і згадуються групи солеників, тобто прасолів, торговців сіллю, з наявними в них волами і возами. При цьому важливо зазначити, що про вільний найм у соленому промислі чи не найперше згадується в скарзі ватаги пінських міщан від 24 квітня 1564 р.,

⁴ Там само. — С. 148; *Рудченко И.* Назв. соч. — С. 33.

⁵ Матеріали до вивчення виробничих об’єднань. — К., 1931. — Вип. 2: Чумаки. — С. 25, 109.

котрі “волно сол з Волиня до Пинска... чотирма комягами” возили⁶.

Про одну з найбільш ранніх згадок чумацького промислу (1660) йдеться у судовій справі стосовно полтавського жителя Павла, який “в чумачестве..., стоячи в Харкове”, заборгував своїм компаньйонам І. Сорочинському та П. Черкаському 220 золотих. Водночас джерело дає певне уявлення і про тодішні грошові обороти у середовищі чумаків⁷. У іншій судовій справі Полтавського городского уряду від 26 березня 1665 р. надibuємо інформацію вже не лише про існування такого роду занять певної категорії осіб, а й про наявність “чумацького товариства”⁸, що дозволяє припустити таке: поряд з професіоналами могли співпрацювати наймані робітники.

Протягом XVII–XVIII ст. паралельно назвам “чумак” і “соленик” зустрічалась назва “коломиєць”. Чумацьке візництво набуло більш ширшого застосування, тоді як соленики та коломийці представляли групи вужчої спеціалізації. Між останніми різниця полягала лише в тому, що соленики, як правило, їздили за сіллю на чорноморські лимани, а коломийці до Галичини, переважно в район Коломиї (звідки і пішла назва). Зокрема в листі імовірного автора “Літопису Самовидця”, генерального підскарб'я Романа Ракушки-Романовського до лівобережного гетьмана Івана Брюховець-

⁶ Тобто: возами.

⁶ Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. – К., 1990. – С. 107–108.

⁷ Актовья книги Полтавского городского уряду XVII-го века. – Чернигов, 1912. – Вып. 2: Справы вечистья 1664–1671 годов. – С. 62–63.

⁸ Справа Василева Резникова з Петром, Чопурное (Чепурное) мужиком // Актовья книги Полтавского городского уряду XVII-го века. – Чернигов, 1912. – Вып. 1: Справы поточныя 1664–1671 годов. – С. 71.

кого згадується, що до Ніжина “поприезжали соленики из Полонного” (1665)⁹.

Масовість поїздок за сіллю до Покуття та Коломиї простежується в джерелах починаючи з кінця 60-х років XVI ст.¹⁰ А Французький військовий інженер Гійом-Левессер де Боплан, який у 1630-1648 рр. перебував на службі в польського уряду, зазначив: “Велика незручність у цьому краї (поблизу кордонів Речі Посполитої й Московії. — *О.Г.*) на Україні — це відсутність солі. Щоб цьому зарадити її привозять з Покуття [*Rosouche*], області на кордоні з Трансільванією, що належить полякам; [воно знаходиться] за 80–100 льє звідси... Цю сіль називають коломийською [*Kolomey*]¹¹.”

В середині 60-х років XVII ст. слова “чумак” і “чюмак” стають поширеним прізвиськом для окремих осіб, які мали певне відношення до візництва¹².

Зрозуміло, що названі документи лише зафіксували існування означених явищ, які зародились набагато раніше. Наприклад, як писав І. Рудченко, коли граф Потоцький 1 грудня 1637 р. прибув до Богуслава на місцевий торг, то побачив площу заповнену чумацькими мажами з сіллю¹³. А в листі гетьмана І. Мазепи до охотницького полковника

⁹ Список с белорусского письма, с листа, каков писал к боярину и гетману войска Запорожского к Ивану Мартиновичу Брюховецкому Роман Ракушка... // Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1869. — Т. 6. — С. 41

¹⁰ Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — С. 128;

¹¹ *Боплн Г.-Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства польського, що тягнеться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воен. — К., 1990. — С. 92.

¹² Переписні книги 1666 р. — К., 1933. — С. 222, 284, 394.

¹³ *Рудченко И.* Чумак в народних песнях // Вестник Европы. — СПб., 1872. — Кн. 9. — С. 212.

І. Новицького від 16 липня 1690 р. йшлося про полтавських чумаків, як абсолютно звичайних осіб, котрі “без ведома... самовольне будучи на Запорожью, а от толь заехавши и в Крым, для своего торгового дела”¹⁴. В кінці XVII ст. полтавчани їздили (точніше — “ходили”, як тоді казали) по сіль і до Коломиї¹⁵.

В травні 1744 р. Васильківська митниця пропустила до Коломиї по сіль 4 валки, в яких знаходилось понад 100 маж з господарями та 88 наймитами¹⁶. Тоді ж “до волоского места Окна” для закупівлі тамтешньої солі через Копачівський форпост пройшла валка в 15 чумаків, а через Ханбеківський форпост до Коломиї по сіль проїхало 6 валок з 10 хазяїнами та 108 наймитами¹⁷. Лише один мешканець м. Паволоч Степанів одноразово привозив сіль до “Малоросії” на 50 возах з 52 наймитами¹⁸.

В 1725 р. з січня по серпень до Криму з спиртними напоями, тютюном, маслом і полотном прибуло 1122 чумаки-господарі та 2718 їх наймитів, а з півострова в Україну з вином, горіхами, бавовною повернулось 867 хазяїв з 1858 челядниками¹⁹.

Важливим є питання з яких груп населення формувалось чумацтво та наймана робоча сила в ньому.

На думку відомого дослідника цього явища І. Слабєєва, найімовірніше, на початковому етапі до візницького про-

¹⁴ Там же.

¹⁵ *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина. — 1901. — № 12. — С. 444.

¹⁶ Ведомость коликое число имело быть в пропуске чрез все около Киева пограничные фарпосты по ордером и по пашпортам Киевской губернской канцелярии... продажи всяких товаров. С 1-го апреля по 1-е мая 1744 году // Труды XII археологического съезда в Харькове. — Москва, 1902. — Т. 2. — С. 300.

¹⁷ Там же. — С. 297, 298, 301.

¹⁸ Там же. — С. 240.

¹⁹ Там же. — С. 238–239.

мислу найактивніше вдавалися козаки, бо в них для цього було більше можливостей: особиста свобода, порівняна незалежність у веденні господарства, краща організація, що в разі потреби дозволяла захистити себе зі зброєю в руках від нападника, близькість соляних озер, добре знання місцевості тощо. Водночас коломиїці й соленики здебільшого належали до міщан і селян Подніпров'я²⁰.

В документах XVII ст. особливо часто зустрічаються відомості про чумаків з козацького стану. Крім рядових козаків промислом безпосередньо займалися й представники старшинської влади. Зокрема є згадка про те, що син Богдана Хмельницького — Тиміш відряджався з Чигирина до Коломиї за сіллю²¹. Інший старшина в 1652 р., коли внаслідок збройних конфліктів Наддніпрянщину було відрізано від галицьких солеварень, провів до Умані 150 возів солі з Молдови. Цілком можливо, що в цій валці знаходились і наймити²².

Чимало коломиїців з міщан у 60-х роках XVII ст. проживало в Батурині, Конотопі, Ніжині, Козелці. Нерідко до цієї групи потрапляли й селяни²³.

Коломиїцями ставали й селяни, які перебували в залежності старшин, а жили “в селах и фулварках”²⁴.

До чумаків долучалось навіть духовенство. Так, 1725 р. через Васильківський форпост до Коломиї по сіль проїхали ієромонах Чернявський та ієродиякон Христофор з групою

²⁰ Слабеев І. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст. — К., 1964. — С. 21.

²¹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-е, виправлене і доповнене. — Львів, 1990. — С. 209.

²² Там само. — С. 213.

²³ Переписні книги 1666 року. — С. 20, 21, 86–116, 151–158, 245–259; 29, 67 і інші; Актовья книги Полтавского городского уряду. — Вып. 1. — С. 71.

²⁴ Стороженки: Фамильный архив. — К., 1908. — Т. 6. — С. 243.

“послушників” з чернігівського Троїцького монастиря. 1751 р. на узбережжя Азовського моря з метою реалізації горілки й закупівлі риби їздив новомглинський священник Й. Савецький. Чумакували також ієрей Григор’єв з Горошина та ієромонах Гедеон з Живогородського монастиря (1754)²⁵.

В окремих старшин господарства значною мірою залежали від чумакування, а для збільшення обсягів продукції для ринку вони наймали сотні робітників. Так, у “Дневных записках” або щоденнику наказного лубенського полковника (1721–1725) і генерального підскарбія (1740–1762) Якова Марковича згадується про функціонування тютюнової мануфактури в Охтирці, де працювало понад 500 робітних людей²⁶. Від початку XVII ст. і до кінця 60-х років він регулярно надсилав своїх посполитих до Москви, Астрахані, на Запорожжя, Дон, Бахмут і Волощину, в Крим. Товарами ставали горілка, тютюн, масло, свійська птиця тощо. Назад чумаки поверталися з сіллю та рибою, значну частину яких Я. Маркович продавав, за що отримував великі прибутки²⁷.

В кінці XVIII – на початку XIX ст. на Слобожанщині не менш активно чумацтвом займався Г. Топчієв, капітал якого досягав 500 тис. руб. Він займався сільським господарством, винокурінням, утримував кілька лавок і трактирів, а також вів оптову торгівлю горілкою, воском і медом. Водночас на своїх і найманих паровицях привозив з Дону солону та в’ялену рибу, а з Криму – сіль²⁸.

²⁵ Слабеев І.С. Назв. праця. – С. 23.

²⁶ Дневные записки Я. Марковича. – М., 1859. – Т. 1. – С. 220.

²⁷ Там же. – С. 340, 343; Дневник генерального подскарбія Якова Марковича (1717–1767). – К., 1893. – Ч. 1 (1717–1725). – С. 35, 52, 89, 119; К., 1897. – Ч. 3 (1730–1734). – С. 27, 33, 43 та ін.

²⁸ Багалеї Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования. – Харьков, 1912. – Ч. 2. – С. 516.

На Правобережжі подібним чином господарював князь М. Яблонський²⁹.

Коли ж поглянути безпосередньо на формування груп чумаків і наймитів з козацтва, то можна помітити деякі тенденції. Зокрема, серед “городових” представників військового стану, що жили “на волості” (в містах і містечках Лівобережжя, Правобережжя та Слобожанщини) та торгували, чумакувала порівняно не значна частина. Так, у Полтаві в 1767 р., за матеріалами Румянцівського опису, торгівельною діяльністю займалось 40 господарів-козаків і тільки 2 з них (або 5%) долучалися до візницького промислу. Один з чумаків цілеспрямовано їздив по крам у Січ, інший, який торгував сіллю та рибою і в Січ і в Крим³⁰.

На Слобожанщині чумацтву козаків неабияк сприяла “жалувана” грамота про пільги Харківському полку від 1684 р., що передбачала торгівлю будь-яким крамом без мита³¹. В XVIII ст. окремі особи чумакували протягом кількох десятків років, причому щорічно “ходили в дорогу”. Інші чумакували по кілька років, але від випадку до випадку, інколи пропускали сезон, а то і два. Місцеві чумаки, на думку М. Сумцова, завжди відправлялися у промисел на волах, інколи об’єднувалися з бідними селянами, котрі мали одні кінні підводи. Ось як це описав учений: “В путь-дорогу відправлялось декілька господарів, згідно попередній взаємній угоді. Загальна кількість паровиць* досягала інколи 40. Рано вранці чумаки збиралися за цариною, молились і потім

²⁹ *Похилевич Л.* Историко-статистическое описание Киевской губернии. — К., 1864. — С. 331.

³⁰ *Шамрай С.* Козаки м. Полтави в 1767 р. за Румянцівським описом // Записки Исторично-філологічного відділу Української Академії наук. — К., 1925. — Кн. 6. — С. 101, 102.

³¹ *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 135–136.

* Тобто: пара волів з упряжу і возом.

відправлялись у дорогу. З *хазяєвами йшли наймити*, по одному чоловіку на чотири пари волів. В наймити до чумаків йшли парубки з сімей заможних, хороших (?). Строк найму починався Світлим Христовим Воскресінням і закінчувався зимовим Миколаєм, і за весь цей час наймит одержував від хазяїна 8 або 10 сребр[еників]. Чумацька валка... слухалась того, хто вже ходив у дорогу і знав чумацькі тракти і чумацькі звичаї”³². Протягом літа та осені чумаки встигли зробити чотири ходки на південь, тобто в 4 кінця”³³.

Щодо чумаків і їх наймитів Запорожжя маємо декілька типових прикладів. Так, посполитий Герасим Коливайко родом з Лівобережжя, рано втративши батька, мусив найнятися до хазяїна в с. Луком’я (Лубенський полк), котрий торгував сіллю. Одного разу вони разом поїхали за продукцією в Січ, де Г. Коливайко й залишився. Згодом він опинився в загонах гайдамаків³⁴. Схожу долю з ним мав сирота з Гетьманщини Іван Негода, котрий “в бытность в... селе для продажи рыбы кисляковского куреня запорожским казаком Васильем Похлыстом заведен в Запорожскую Сечь, где ево и принято в кисляковский же курень и прозвали Негодой и был у казаков в работниках на рыбной ловле”. А Герасим Гордієнко “по найму полтавського купця Лукьяновича ходил с протчими ево работниками для сгону в Шлезію на продаж волон”. Іван Пашенко, син посполитого з Полтави з тамтешнім купцем Яковом Терентєвим ходили “с товарищи для сгону в Пруссию продажных волон”. Всі названі особи згодом опинилися в гайдамацьких загонах, або пристали до “розбійників”³⁵.

³² *Сумцов М.Ф.* Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: Вибрані праці. — Харків, 2008. — С. 258.

³³ Там само. — С. 259.

³⁴ *Гермайзе О.* Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів. — “Україна”, 1924. — Кн. 1–2. — С. 25.

³⁵ Там само. — С. 25, 26, 28.

Як бачимо з наведених прикладів, наймити вийшли з обезземелених, можна сказати, з спролетаризованих селян і козаків Гетьманщини. А тому правильність твердження М. Сумцова ніби в наймити до чумаків йшли тільки парубки з заможних сімей, слід поставити під великий сумнів. Крім того статус наймита багатьох з них не вдовольняв, через що вони поповнювали лави протистувальників проти соціального гніту, принаймні, прагнули легшого й швидшого збагачення.

Про еволюцію хиткого становища наймита йдеться в одній чумацькій пісні:

Ой хвртуно, хвртуно,
Послужи нам, як служила:
Служила в бурлацтві,
Служила в козацтві
Послужи ще й у чумацтві³⁶.

А в іншій пісні чумац скаржиться на те, що виріс він у наймах, в неволі, не знав гарної долі, а зазнав усякого лиха, “та по дорогах ходячи, та чужій воли пасучи”³⁷.

В середині XVIII ст. київський генерал-губернатор чітко зазначив, що: “Ежегодно, как из Малороссіи, так и из польских (правобережных. — *О.Г.*) разных мест ездят в Запорожскую Сечь разные купецкіе люди не малыми обозами для купечества, т. е., для покупки соли и рыбы со многими работниками”³⁸.

Цікаво зазначити, що для супроводу чумацьких валок наймались не тільки робітники, а й спеціальні охоронці із запорожців. За це сплачувались гроші до кошового скарбу:

³⁶ Рудченко *И.* Чумацкіе народные песни. — К., 1874. — С. 219.

³⁷ Там само. — С. 111–113.

³⁸ Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1886. — Т. XIV. — С. 481.

від 8 до 10 руб.³⁹ Охоронцям же безпосередньо давали невеликий “ралець” (подарунок).

Додаткову платню за свої “керівні турботи” міг отримувати обраний членами валки отаман: до 5 руб. з кожного хазяїна-чумака, зрозуміло, наймити йому не платили. Крім профільної роботи на рівні з іншими учасниками артілі, він мав слідкувати за порядком і дотриманням усіх звичаїв чумаків. Інакше його могли замінити на іншу особу, а то й терміново позбавити членства даного товариства. Водночас отаман виконував функції скарбника.

Хазяєва могли замість себе відправити в дорогу вповноважену людину, найчастіше “парубка” (свого вихованця), котрогось з родичів, рідше — наймита. Всі вони отримували платню, відповідно попередньої домовленості. Інколи кілька родин об’єднувались у справі й посилали від себе до сформованої валки свого чумака з возом.

Всі грошові витрати: на купівлю дьогтю, за випас худоби, на охорону тощо в рівних частинах розподілялись на безпосередніх членів чумацької спільноти, які з їх відома здійснював отаман.

Згідно спостережень І. Рудченка, чумака, а з ним і наймит, були “ранні”, “середні” й “пізні”. “Раннім” чумаком називався той, хто повесні, тільки-но земля звільнялась від снігу, і як тільки “заспіває жайворонок у лузі”, відправлявся в мандри торгувати. Пробувши в дорозі тижнів п’ять-шість він повертався до власного господарства — “на жнива”. Добре відпочивши і відгодувавши волів, чумака знову відправився на промисел десь у середині липня (як правило, на свято Іллі). Він називався “середнім”. А “пізнім”, або “осіннім”, був той, хто виходив чумакувати перед Покровою і завершував справу з настанням морозів⁴⁰.

³⁹ *Скальковский А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. — Одесса, 1846. — С. 281, 282.

⁴⁰ *Рудченко И.* Чумацкие народные песни. — С. 22.

У середовищі чумаків постійно відбувалися зміни: хтось збагачувався, а деякі, навпаки, розорявались (через хвороби чи падіж волів, пограбування тощо). Серед перших з'являлися “капіталісти”, які повністю перебирали торгівлю в свої руки. Збіднілий же чумац-трудівник поступово претворювався на звичайного візника чи наймита, дуже обмеженого в своїх економічних можливостях і часто експлуатованого більш удачливим “побратимом”. Він, зазвичай, проходив декілька етапів перетворень: від рівноправного члена ватаги, через якість “меншого” пайовика, до знеціненого батрака.

Збагачення ж відбувалося за різних історичних умов і неоднаковими шляхами. Доволі типовим у цьому контексті, на думку дослідника південно-руських артелей і колективних форм господарювання Ф. Щербини, міг бути такий приклад. До отамана-господаря чи заможного чумака приставав для допомоги наймит, нерідко зубожілий прибулда. За гарну роботу він обумовлював собі “натуральну винагороду”, скажімо, пару волів з возом. Через рік-два тяжкої праці наймит продовжував лишатися в попередньому статусі, але вже набувши у власність паровицю і певною мірою на правах “меншого” пайовика приєднавшись до валки хазяїна. Через деякий час він примножував свою власність і міг перейти у статус “рівноправного” з господарем учасника промислу, а то й відокремитись від нього, сформувавши власну валку з наймитами на схожих з його умовами праці. Інколи натуральні відносини між хазяїном і наймитом замінювались на грошові розрахунки. Тоді наймит, зрозуміло, купував необхідні йому воли і віз, починав займатися промислом самостійно⁴¹.

Деяка специфіка в наймі спостерігалась тоді, коли чумаки займалися збутом лісу чи лісної продукції. В зв'язку з тим, що відповідні торгові осередки розташовувались на берегах

⁴¹ Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм. — С. 158.

річок, зокрема Дніпра, Двини та Вісли, чумаки доставляли туди деревину, дьоготь, поташ тощо. Позбувшись на місцях свого товару, набирали там новий і поверталися додому.

Згідно дослідження та спостережень І. Слабеєва, при-близна межа території, на якій в кінці XVIII ст. поширювався чумацький промисел, проходила так: на півночі — по р. Сейм до її впадіння в р. Десна і далі по Десні до її впадіння в р. Дніпро, від Києва на Радомишль–Житомир–Острог; на півдні чумацтво активно розвивалось до узбережжя Азовського та Чорного морів; на сході по р. Оскол до впадіння її в р. Сіверський Донець; на заході — до передгір'їв Карпат і до Дністра. Це основна область, але і за її межами існували деякі села та містечка, жителі яких займались візницьким промислом.

В окремих регіонах чумацтво досягало високого розмаху. Зокрема на Лівобережжі це місцевість, що пролягла до Дніпра між містечком Золотоношею на півночі й гирлом р. Орель на півдні і вздовж лівих притоків Дніпра — Сули, Псла, Хорола, Ворскли. Весь цей район можна умовно охопити лінією Золотоноша–Ніжин–Батурин–Конотоп–Сміла–Лебедин–Охтирка–Нехвороща — р. Орель до її впадіння в р. Дніпро. В Правобережній Україні приблизний кордон його пройшов від Канева на Богуслав–Звенигородку–Шполу і далі до Дніпра дещо південніше Чигирина. Особливо активним на чумацтво був район навколо Києва і вздовж “солевозних” шляхів від міста до Коломиї⁴².

В Галичині чумацький промисел найбільшого поширення набув у межах Коломиї там, де видобувалась сіль. За даними Г. Данилевського, в XVIII ст. тут існували слободи з населенням до 3 тис. осіб, причому всі дорослі чоловіки займалися виключно чумацтвом, навіть хліб не сіяли⁴³.

⁴² Слабеєв І.С. Назв. праця. — С. 28.

⁴³ Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения. — СПб., 1857. — Т. 142. — С. 260.

У Слобідській Україні осередками промислу стали слободи Мурафа, Котельва та Боромля⁴⁴. А на півдні села навколо Олександрівська, в районі між річками Суха та Мокра Московка⁴⁵.

Протягом XVIII ст. поступово змінювались соціальна суть і “народна природа” чумацького промислу. Поряд з валками, до складу яких здебільше входили рівноправні пайовики в однаковому матеріальному стані, все частіше виникали профільні артїлі, створені одним або двома заможними хазяєвами. Формувалося, так би мовити, чумацьке “панство”. У своїх валках воно змінювало “братчиків” — чумаків на наймитів. Залежність останніх від господарів докорінно змінювала взаємовідносини у валках. За таких обставин господар, виконуючи роль отамана (вже не загальнообраного, а самопризначеного), хоча і не отримував за свою керівну діяльність додаткової платні, але власноруч розподіляв заробітки між наймитами. Причому таке явище мало місце вже з початку XVIII ст. Так, у 1718 р. до Києва прибула валка з сіллю з Коломиї Яцька Шуколовського та Василя Лисянського. В ній всю роботу виконували 21 “челядник”. У тому ж році до Києва привезли сіль з Березова (Галичина) коломиїці Юрко та Андрій Томачі, на яких працювали 25 наймитів⁴⁶.

Слід зазначити, що за формою і суттю чумацькі валки мало чим різнилися від купецьких караванів, які перевозили

⁴⁴ *Сумцов М.Ф.* Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. — С. 257; *Твердохлебов А.* Котельва // Харьковский сборник. — Харьков, 1882. — Вып. 2, отд. 2. — С. 121; *Його ж.* Ахтырский уезд накануне XIX в.: Материалы для истории Ахтырщины. — Харьков, 1913. — С. 36.

⁴⁵ Описание городов и уездов Азовской губернии. 1779 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1853. — Т. 3. — С. 293.

⁴⁶ *Слабеев И.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. — С. 33.

таку саму продукцію, ходили в однакові торгові осередки, до тих і тих набиралися наймані робітники. Проте валка перетворилась на нову, оригінальну суспільну одиницю, що тимчасово об'єднувала людей не лише для спільної торгово-економічної діяльності, а й вироблення загальних інтересів, традицій і правел поведінки в дорозі.

Навіть назва воза — “фура” дещо змінила в чумацтві свій зміст. Якщо до середини XVII ст. фура використовувалась для перевезення взагалі чогось, наприклад, попелу (тоді називалася — “фура попільна”⁴⁷) то в другій половині XVIII ст. найчастіше означала найманий віз, або ж чужий вантаж⁴⁸.

З розвитком чумацтва його учасники, включаючи і наймитів промислу, поступово, якщо й не повністю, то значною мірою, витіснили з окремих галузей торгівлі купецтво, наприклад у реалізації на ринках солі та риби.

Траплялись випадки, коли чумакували якісь особи по-одиноці, беручи з собою в дорогу лише наймита. Так, житель містечка Васильків з робітником відвідав торги в Полтаві, де продав точильні бруси, а потім поїхав через Переволочну на Запорозжя. Там купив дві мажі солі й повернувся додому.

Помітні зміни в організації валок відбувались у чумаків-фурщиків, які діяли за чітко визначеними контрактами. Від потреби чи бажання наймача чумаки одного села могли об'єднуватись у єдину групу чи, навпаки, розділившись на кілька частин приєднувались до різних валок. Потім призначався старший, який і відповідав за дотримання маршруту і виконання взятих промисловиками зобов'язань.

В кінці XVIII ст. чумацьким промислом перестали займатися представники духовенства, а державні селяни, як

⁴⁷ Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — С. 367.

⁴⁸ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — Ч. 3. — С. 319.

окрема група, виступати в ролі наймитів. Колишні “челядники” монастирів, які брали участь у промислі опинилися в залежності світських можновладців, або держави. Це сталося внаслідок секуляризації, тобто відібрання церковної й монастирської власності на рівні вищої влади Російської імперії: в Лівобережній і Південній Україні її проведено 1786–1788 рр., а в Правобережній — після інкорпорації Росією в 1793 р. У Росії секуляризація проводилась у декілька етапів, але особливо помітно цей процес прискорився після реформ Петра I (зокрема скасування патріаршества 1721 р.). А у 1764 р. у Росії церковна і монастирська земельна власність разом з посполитими була передана у відомство Колегії економії, створеної за два роки до того⁴⁹.

Після ліквідації Запорозької Січі в 1775 р., а на початку 80-х років XVIII ст. лівобережного козацтва*, домінуючою групою чумацтва стали державні селяни різних категорій. В першу чергу це стосувалося селян Катеринославської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній. Так, у 1807 р. у Харківському, Богодухівському, Охтирському, Зміївському, Куп'янському і Валківському повітах налічувалось 1878 чумаків з числа державних селян і лише 389 з поміщицьких⁵⁰.

З наданням козацькій старшині статусу дворянства (1785), до чумацтва долучилися дрібно маєткові поміщики і шляхта Лівобережжя та Правобережжя.

⁴⁹ Бульгин И.А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века. — М., 1977; Гуржій О. Податне населення України XVII–XVIII ст.: Нариси з історії та статистики. — Черкаси, 2009; Ульяновський В. та ін. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. — К., 1994. — Кн. 1–3.

* Слобідське козацтво на законодавчому рівні перестало існувати з 1765 р.

⁵⁰ Слабеев І.С. Назв. праця. — С. 50.

У період російсько-турецької війни 1768–1774 рр., у зв'язку з припиненням торгівлі з Кримом, з'явилася можливість великої наживи за рахунок спекуляції сіллю. Тому-то до заняття промислом кинулися багато людей (кушців, поміщиків, старшин, козаків і міщан), які раніше до нього не мали відношення. Не підготовлені до нього належним чином і, як правило, без наявності власного транспорту, принаймні в необхідній кількості, вони наймали чумаків. Останні за даних обставин перетворювались з вільних торговців у звичайних візників, яким за доставку казенної солі платили грошима, а в іншому випадку — натурою.

Майнова нерівність серед чумаків поступово зростала в усіх українських регіонах. Окремі з них у XVIII ст. вже мали від 50 до 100, а то і більше маж, які обслуговували десятки наймитів⁵¹. В середньому ж, за даними 1724 р., на кожного чумака-хазяїна припадало по 2 делятника⁵².

В особливій залежності перебували чумаки-фурщики, які постійно потребували наявні гроші, тому нерідко погоджувались на не вигідні контракти доставки вантажів у порти, чим користувалися різні скупники. З цього приводу А. Шмідт зазначив: “Протягом року вони (скупники. — *О.Г.*) чекають моменту, щоб скористатися крайньою нуждою селян, запропонувати їм свої послуги, а потім мало-помалу закабалити їх у роботу так, що для боржника, щоб вийти з цього, потрібно було везти його товари”⁵³.

Як правило, представники від скупників “для розвідки” з'являлися у поселеннях, де компактно проживали чумаки, задовго до відкриття сезону (наприклад, взимку). Вони наймали візників на сезон, що мав початися весною. Потреба

⁵¹ *Плохинский М.* Иноземцы в старой Малороссии // Труды XII археологического съезда. — Т. 2. — С. 240.

⁵² ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 82. — Арк. 14, 22.

⁵³ *Шмидт А.* Херсонская губерния. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 282 (Материалы для географии и статистики России).

сплати грошових податків змушувала фурщиків на будь-які умови, запропоновані наймачами, щоб отримати аванс. У результаті наймити отримували платню в половину або в третину меншу від тієї, яка встановлювалася весною. З метою “полегшення” контракту, наймачі підкуповували місцеву владу, щоб на той момент вона почала вимагати сплати податків, а також надмірно “пригощали” чумаків спиртними напоями, давали брехливі обіцянки стосовно підвищення платні після виконання зобов’язань, гарантували забезпечення роботою в зворотньому напрямку тощо.

Отже, можна твердити про те, що чумацтво в означений період, як всеукраїнське явище, відіграло чи не найбільшу роль у початковому процесі формування ринку вільнонайманої праці.

ВИСНОВКИ

Отже, в результаті проведеного дослідження, слід констатувати: на сучасному етапі розвитку вітчизняна історична наука так і не спромоглася дати більш-менш конкретного визначення поняттю “ринок вільнонайманої праці в Україні”, чітко охарактеризувати його хронологічні параметри. Залишились до кінця не з’ясованими узагальнені якісні й кількісні показники цього явища, їх регіональна специфіка. Практично вчені поминули увагою аспекти співвідношення різних груп населення, які безпосередньо брали участь у формуванні професійних кадрів батраків, перетворення їх на окремих соціальний прошарок — робітних людей.

В міру наявної джерельної бази та спеціально використаної літератури своєю книгою ми спробували відповісти на більшість цих питань.

Стосовно ж початкового етапу формування ринку вільнонайманої праці умовно виділено XVII–XVIII ст., бо саме тоді за всіма суспільно-політичними й економічними ознаками проходив довготривалий процес переходу від простої кооперації до мануфактурного, а незабаром і фабричного виробництва. Принаймні, власне термін “фабрика”, правда, в його первинному, так би мовити в примітивному розумінні, більш-менш часто зустрічається в джерелах другої половини XVIII ст. Водночас місцями в деяких важливих галузях виробництва спостерігалась тенденція поступового зростання ролі розумової праці, про що свідчила зокрема часткова поява механічних пристроїв і, навіть, спеціалізованих машин, причому як у промисловості, так і сільському господарстві.

При цьому поняття “найм” і “наймит” у практиці повсякденного життя набули яскраво вираженого економічного (майнового) та соціального (юридичного) забарвлення. Стала відчутнішою переорієнтація праці виробників “вдома” на згуртування їх у одному місці, певному підприємстві; набагато рідше відбувалось розосередження процесу виготовлення продукції по дочірнім підприємствам (так би мовити філіалам) у сусідніх населених пунктах. Вільнонайманці, як і інші робітні люди, здебільшого концентрувалися за різними спеціальностями, послідовно доводячи технологічний процес до завершення (кінцевої мети) — створення виробу. В іншому разі вони могли зосереджуватись на якомусь певному етапі виробництва, коли одноманітна фізична праця поділялась на окремі операції, котрі перетворювались на спеціалізовані функції конкретної особи, що, в свою чергу, створювало передумови для розвитку порівняно крупного виробництва, сприяло подальшому розподілу праці, значно спрощувало й пришвидшувало багато трудових маніпуляцій, удосконалювало знаряддя в руках робітника, а в кінцевому результаті — готувало професійні кадри вищого гатунку.

Характерним стало те, що загалом в Російській державі й Україні, котра входила до її складу, централізовані мануфактури з найманою чи підневільною працею своєю масштабність і особливий розвиток почали набувати від першої половини XVIII ст. Вільний найм ґрунтувався на письмових або усних домовленостях між господарем і безпосереднім виробником, підневільний же, зрозуміло, в більшості випадків залежав від сваволі, бажань і статків першого.

Специфічною рисою (зумовленою історичними обставинами) діяльність батраків артилей — професійних недержавних груп рибаків, чумаків, мисливців, солоників і їм подібних була її напіввійськова форма (особливо в південних регіонах), що проявилось, насамперед, у постійній необхідності мати при собі холодну чи вогнепальну зброю,

готовності в будь-яку мить відбити напади грабіжників, біглих російських солдатів або агресивно налаштованих татар. Адже в іншому випадку набута ними власність, наприклад, здобич, реманент, худоба чи гроші, могли в один момент опинитися в чужих руках. Виборна ж система отамана, очільників артілі загалом і певне рівноправ'я, принаймні проголошене, часто формальне, всіх братчиків, а також значною мірою віддаленість від центральних органів влади свідчили про уособлені демократичні засади профільних колективів (“товариств”) промисловиків, які перманентно намагалися звузити більш успішні й заможні їх члени.

Опрацьовані першоджерела та наведений фактичний матеріал надають цілком переконливі підстави для твердження: наймана праця набула поширення на території українських регіонів практично в усіх галузях народного господарства, демонструючи тим самим тенденції буржуазного способу виробництва, які поступово проникали в економіку й суспільно-політичне життя не лише великих міст, а також дрібних містечок, сіл і слобод, навіть хуторів. Уже наприкінці XVIII — початку XIX ст. промислові підприємства Лівобережної та Слобідської України стали неспроможними забезпечувати працею всіх батраків. У зв'язку з чим у країні (зокрема в південних областях) утворилася ціла мережа місцевих ринків (осередків) з найму робочої сили, де десятками й сотнями збиралися заробітчани — вихідці з різних куточків як українських земель, так і зарубіжжя, при цьому кількісно помітно домінували сільські жителі.

Разом з тим слід зазначити: проста модерна кооперація, що формувалася в Україні протягом XVII–XVIII ст., при всій наявності в ній вільного найму та поширення заробітної плати грошима, а не “консервативною” натурою, ще не перетворилась у тривку та стабільну форму, не охопила маси промисловців і виробників, не протиставила в усій повноті соціальні й майнові групи осіб, котрі брали участь у її

діяльності. Особливо помітно це проявилось на Правобережжі, де панував підневільний найм у маєтках польських можновладців. Загалом промислове виробництво продовжувало зберігати дрібні розміри, в якому нерідко існувала слабка різниця між власне господарем і його найманим робітником (наприклад, серед селян). Потужних підприємців нового типу, котрі очолювали б мануфактури налічувались одиниці.

Фактично панування натурального господарства зумовило потребу не в переміщенні робочої сили туди, де товар дешевше, а у діяльності купця-посередника, і це незважаючи на різницю цін, яка б функціонувала на всіляких ринках. Якісно нові відносини зароджувались і розвивались лише там, де виникала потреба в придбанні не тільки знарядь і засобів виробництва, а й абсолютно особливого товару — робочої сили, власником якого ставав особисто батрак.

Спільним для всіх регіонів України було те, що в теплу пору року (приблизно кінець весни — середина осені) кількість вільнонайманців зайнятих у промисловості й сільському господарстві неабияк зростала, що пояснюється цілком природними причинами. Примітним же для багатьох селян, які вже постійно продавали власну робочу силу, стало їх тимчасове, а то й на постійне проживання, переселення в міста та містечка.

Як свідчать деякі статистичні показники, на той період у промислах наймана праця застосовувалась у набагато більших масштабах ніж у ремеслі. Причому, частина робітників мусила одночасно виконувати певний обсяг повинностей, бо залежала від землевласників, або держави в цілому. Серед батраків значились представники різних соціальних верств і національностей, але переважно не залежні.

Велику роль (чи не найбільшу в кількісному вимірі) в початковому процесі формування ринку вільнонайманої праці відіграло чумацтво, як об'єднавчий, всеукраїнський фактор.

На означеному процесі потужно позначились і масові переселення українців, адже тоді безпосередні виробники в пошуках нових місць для життя і кращих умов праці нерідко набували й новий вид власності — можливість продавати робочу силу, тобто перетворювати її на, так би мовити, постійний товар, що в свою чергу, свідчило про якісні зміни в народному господарстві. Суть їх полягала, насамперед, у зовсім іншому характері власності: не тільки на засоби виробництва, як перед тим, а й на робочу силу.

Отже, під безпосереднім впливом економічних зв'язків між різними областями в межах країни відбувалося поступове злиття відокремлених місцевих ринків і формувалася національний ринок, з характерними для нього на той час анархією, стихійністю та жорсткою конкурентною боротьбою. Хоча цей процес і не набув завершеного вигляду, але повністю заперечувати сам факт становлення ринку вільнонайманої праці в Україні, як це робили деякі дослідники, є неправомірним. Повсюдно формувались кадри, нехай поки переважно і дрібної, але національної буржуазії, причому, водночас із загонами відірваних від землі вільнонайманих робітних людей. Торговий капітал на території всіх регіонів експропріював дрібних виробників, тим самим збільшуючи лави батраків. Безумовно, концентрація місцевих ринків у єдиний народногосподарський організм, розвиток міської та сільської промисловості створювали підґрунтя, нехай часом і не дуже міцне, більш прогресивних форм найму. Царська ж влада, нерідко всупереч об'єктивним тенденціям, намагалась загалом по Російській державі (імперії), розширити рамки ринку праці в дусі кріпосницької практики — насильно приписати державних селян до “заводів” і фактично знищуючи вільних виробників — багатотисячне козацтво.

ЗМІСТ

Вступ	3
<i>Розділ 1.</i> До постановки питання	5
<i>Розділ 2.</i> Форми й специфіка вільного найму в Лівобережній Гетьманщині та Слобожанщині.....	18
<i>Розділ 3.</i> Особливості застосування й поширення вільнонайманої праці в Правобережній Україні	76
<i>Розділ 4.</i> Наймана робоча сила на Запорожжі та в новостворених південних губерніях України.....	107
<i>Розділ 5.</i> Чумацтво як всеукраїнське явище найму робочої сили	141
Висновки	160

Наукове видання

Олександр Гуржій

**ВИТОКИ ФОРМУВАННЯ РИНКУ
ВІЛЬНОНАЙМАНОЇ ПРАЦІ
В УКРАЇНІ**

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 13.11.2013 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 9,65. Обл. вид. арк. 8,15.

Наклад 300 прим. Зам. 41. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.

Київ-1, вул. Грушевського, 4.